

31 9.9 94

35

21 / 2010

Ókortudományi Értesítő

XXI. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztő:

Forisek Péter

Debrecen
2010

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

Jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott
DE BTK Történelmi Intézet
DE BTK Történelem Doktori Program

Köszönjük nekik.

Felelős kiadó Németh György.

ISSN 1417-8532

Címeink:

weboldalunk: <http://delfin.unideb.hu/~history/okor/oke.html>

Németh György
ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék
1364 Budapest Pf. 107
kritias@freemail.hu

Forisek Péter
DE Ókortörténeti Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
pforisek2@yahoo.com

Készült a Kapitális Bt. Nyomdaüzemében
4026 Debrecen, Balmazújvárosi út.14.

AUREA AETAS

E rovatunkban a magyar ókortudomány egy-egy jeles képviselőjével készített beszélgetéseket közlünk.

Beszélgetés Cornelia Isler-Kerényivel

NGY: – *Tisztelt Professor Asszony, azt nyilatkozta, hogy a legközelebb az olasz nyelv áll Önhez, de egyetemi tanulmányait németül végezte. A magyar nyelv milyen szerepet játszott az életében? Ha jól számolom, egy éves korában hagyta el Magyarországot. A családon kívül használta valahol fiatal korában a magyart?*

CI-K: – Fiatal koromban a családon kívül alig használtuk a magyart: legföljebb a szüleim magyar baráti körében, amelyik az ötvenes években (1956 októbere előtt), a svájci emigrációban természetesen nagyon szűk volt.

NGY: – *A Kerényi családban szükségszerű volt ókorossá válni? Vagy ebbe a döntésébe más, külső hatás is belejátszott?*

CI-K: – Egyáltalán nem. Apám a legnagyobb döntési szabadságot hagyta a gyerekeinek. Ezáltal a nővérem olasz és német szakos tanárnő lett Tessinben, az öcsém pedig elektronikus szakértő a svájci légitársaságnál. Részemről az volt döntő, hogy főleg a művészettörténet és a történelem érdekelt, azon kívül, hogy szeretek utazni, különösen a Földközi-tenger tájaira.

NGY: – *Mit tanult Kerényi Károlytól, ami meghatározónak bizonyult szakmai pályafutásában, és mi az, amit bizonyosan nem tőle tanult?*

CI-K: – Kerényi Károlynál főleg az volt feltűnő, hogy szép és jó dolgokért lelkesedni tudott, azon kívül az egyenessége és szakmai lelkiismeretessége imponált nekem. Nem tőle tanultam az archeológiát: őt egyre jobban érdekelte ez a szakma, mert, nagyon helyesen, úgy sejtette, hogy még sok mindenben hozzá tudna járulni az ókor megismeréséhez. De annak az eszközeit tőle nem tanulhattam meg, mert nem az ő szakmája volt.

NGY: – *Kik voltak a legfontosabb tanáregyéniségek életében, és miben határozták meg pályafutását?*

CI-K: – A zürichi egyetemen Hansjörg Bloesch volt a tanárom, a görög vázák közismert szakértője. Az ő kedvenc mottója volt: „primum monumentum, deinde filosofari“, tehát a darab alapos megvizsgálásával kell kezdeni akármilyen kutatást. Rajta kívül Ernst Meyer, ismert ókortörténész és Adolf Reinle, középkor-művészettörténész voltak a fő, vagyis vizsgáztató tanárain. Zürichben a professzoroknak nem volt szokása, hogy személyes kapcsolatot tartsanak a diákokkal. Ennek az volt az előnye, hogy kezdettől fogva szellemi önállóságra nevelődtünk. Én is, mint a diáktársaim, magam döntöttem el, mi lesz a disszertáció témája és csak akkor mutattam meg a professzornak, amikor a szöveg első verziója már készen volt.

NGY: – *Az utóbbi években többször járt Magyarországon, és a magyar ókortudomány egyre inkább a részének tekinti. Melyik magyar kollégákkal állt kapcsolatban pályája kezdetén, és hogyan, mikor és miért erősödtek meg ezek a kapcsolatok?*

CI-K: – A magyar kollégák közül eredetileg egyedül Szilágyi János Györgyhez fűződött kapcsolat, eleinte a szüleim által, aztán azonban azon az alapon, hogy hasonló anyaggal és módszerrel dolgozunk. Ehhez később a Nagy Árpáddal való baráti kapcsolat jött hozzá. A fiatalok közül is adódott közben néhány jó kapcsolat, leginkább Bélyácz Katihoz, aki segített apám könyvtárát leltározni, és az anyám hagyatékát vette át a Pécsi egyetem nevében. Gondolom és remélem, hogy ezek, és még további kapcsolatok is, erősödni fognak a jövőben.

NGY: – *Miben látja különbözőnek az ókortudomány helyzetét Svájcban illetve Magyarországon?*

CI-K: – Egyiknek se könnyű azáltal, hogy az ókortudomány a mai materialista mentalitás szempontjából főleg foglalkozás. Tehát mindig nehezebb, akármire – kutatás, publikáció, állás – akárhonnán anyagi támogatást szerezni, ami sajnos főleg a fiatalokat érinti. A magyarországi ókortudomány ezen kívül még az ötven éves korlátozások következményeivel áll szemben. Éppen ezért fontos kitartani, és a működést folytatni, nehogy az ókor kultúrája teljesen feledésbe essen.

NGY: – *Ön ásató régész és művészettörténész, aki különösen az ikonográfiával foglalkozik. E két tevékenység sokaknál kettéválk. Mennyire szükségszerű és mennyire fenntartható ezek egysége?*

CI-K: – Mind a két tevékenység végül is arra megy ki, hogy az antik élettel minél autentikusabban lépünk összeköttetésbe. Az ásatás esetében azáltal, hogy a konkrét életkörülményeket próbáljuk papíron rekonstruálni, az ikonográfia esetében azáltal, hogy a képeken keresztül az antik ember imaginációját – mentális képeit – közelítjük meg. Aztán minden attól függ, melyik tevékenységhez van valakinek nagyobb tehetsége és érdeklődése.

NGY: – *Életművében jelen vannak az egyes tárgytípusokkal, pl. a stamnosokkal foglalkozó írások és a tipikusan ikonográfiai munkák Nikétől Dionysosig. Ez utóbbiban mintha visszatért volna a gyökerekhez. Milyen az Ön Dionysosa?*

CI-K: – Az én Dionysosom elsősorban a metamorfózis istene, és pedig nemcsak a színpadon, hanem minden ember életében. Az ikonográfiai munkám során arra az elgondolásra jutottam, hogy mindenki az élete során, márcsak azáltal, hogy nő és öregszik, több külső és belső átváltozáson megy át. A saját és a társadalom érdeke, hogy ezeken az átváltozásokon ép-ségben essen túl. Minden ilyen átmenet azt jelenti az illető számára, hogy előtte a régi egyénisége véget ér, tulajdonképpen „meghal“, utána pedig ugyanaz a férfi vagy nő másképp fog kinézni és más szerepet fog a társadalomban játszani (tehát újjászületik). Természetes, hogy ehhez egy olyan isten támogatására van szükség, aki maga is átváltozásokon ment keresztül. Ahogy a szőlő is „meghal“ (vagyis megölik), hogy bor keletkezzen belőle.

NGY: – *Sokan elsíratják a klasszikus műveltséget, és azon belül a klasszika-archaeológiát. Mivel bíztatná a mai diákokat, miért érdemes ezt a területet választaniuk?*

CI-K: – Hogy mennyire érdemes, az attól függ, hogyan érti az ember a szót. Mert tudjuk, hogy az archeológia csak a legszerencsésebbeknek fog anyagi előnyt hozni. Szerintem azért érdemes, mert nincs szebb tapasztalat, mint elmúlt emberek szellemi világába belemélyedni és ezáltal annak a világnak legalább az árnyékát visszaemléni a jelenbe.

A beszélgetést készítette Németh György

Cornelia Isler-Kerényi fontosabb könyvei:

Griechenland : Antike Kunst und Architektur. Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2008. 70 old.

Rom: Kunst und Architektur. Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2009. 70 old.

- Civilizing violence : satyrs on 6th-century Greek vases*. Academic Press, Fribourg, 2004. XI. 123 old.
- Dionysos in archaic Greece : an understanding through images*. Leiden Brill, 2007. XX, 291 old.
- Dionysos nella Grecia arcaica : il contributo delle immagini*. Ist. Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa, 2001. 271 old.
- Nike : der Typus der laufenden Flügelfrau in archaischer Zeit*. Rentsch, Erlenbach-Zürich – Stuttgart, 1969. 145 old.
- Stamnoi*. Cornèr Bank, Lugano, 1977. 96 old.
- Lieblinge der Meermädchen. Achilleus und Theseus auf einer Spitzamphora aus der Zeit der Perserkriege*. Archäologische Sammlung der Univ., (Zürcher archäologische Hefte ; 3), Zürich, 1977. 50 old.

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban két megvédett PhD disszertáció téziseit közöljük.

Hasznos Andrea

A görög nyelv hatása a koptra. Görög nyelvi hatások a kopt mellékmondatokban

Doktori értekezés tézisei*

A disszertáció témája a koptológia egy részterülete, a kopt és a görög nyelv viszonyának vizsgálata. A kutatásban még nincs egyetértés arról, hogy a görög nyelv milyen módon és mértékben hatott az egyiptomira. Valóban összetett és izgalmas kérdés, hogy a görög jövevényszavakon kívül és túl volt-e nyelvi befolyásolás.

Annyi biztosan tudható, hogy Nagy Sándor megjelenése után hosszú kétnyelvű helyzet vette kezdetét Egyiptomban, ennek folytán pedig felmerülnek olyan kérdések, mint két nép viszonya és egymásra gyakorolt hatása, két nyelv viszonya, majd a kereszténység és az intenzív fordítási tevékenység megérkezése után a két szöveg kapcsolata kérdés is. Amikor a görög nyelvi hatások motivációit próbáljuk feltárni, mindig szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy a görög nyelv „felülről” érkezett Egyiptomba; a két nyelv egészen különböző struktúrája és „családfája” csak másodlagos tényező a nyelvi hatások végeredménye szempontjából.

Jelen dolgozat célja szintaktikai és stilisztikai megfigyeléseket tenni fordított és eredeti kopt irodalomban, kiszűrve azokat a mondattani mintákat, amelyek görög nyelvi hatást mutatnak egyik vagy mindkét szöveganyagban, kimutatni, hogy bizonyos minták egyértelműen a fordítások során épültek be a kopt nyelvbe, és feltéve azt a kérdést, hogy vajon azon szintaktikai hatások, amelyeket a kétnyelvűség okozott, biztonsággal kimutathatók-e. Ezen megfigyelések hozzájárulhatnak egy olyan kritériumrendszer kialakításához is, amelyek alapján meghatározható, hogy egy kopt szöveget eredetileg koptul vagy görögül írtak-e. A disszertációban a célhatározói, következményes, célzatos alanyi és tárgyi, valamint a kiegészítői mellékmondatokat és infinitív-szerkezeteket vizsgálom szintaktikai grécizmusok szempontjából.

Célhatározói mellékmondatok

1. A célhatározói mellékmondatok többségében a **κεκα** vagy **κε** + futurum 3 vagy futurum 2 kötőszó+mellékmondat mintát használják mind a fordított, mind az eredeti kopt irodalomban.

A mellékmondati és infinitívuszi minták aránya azonban jelentősen különbözik a két szöveganyagban. A kötőszó+mellékmondat minták az összes célhatározás 69,66%-át adják a fordított irodalomban, míg az eredetiben 50,83%-át. Az eredeti irodalmak között Senute és Theodórosz írásaiban meg is fordul az arány és több infinitív szerkezet található, mint mellékmondat. Mindez azzal magyarázható, hogy a görög Újszövetségben a **ὅτι**-mellékmondatok vannak többségben, és a kopt fordítási technikával, amely nagyon pontos fordításra törekszik és az eredeti szöveg követése érdekében többnyire mondattani mintákat fordít. Ez még inkább feltűnő lesz, amikor olyan mondattani pozíciókban áll egy-egy **κεκα**-mellékmondat, ahol nem számítanánk rá.

Miután a kopt szerzők esetében nincs meg ez a közvetlen nyomás egy görög eredeti követésére, az ő minta választásuk más és az **ε** +infinitivet gyakrabban használják, mint a

* Témavezető Luft Ulrich egyetemi tanár. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Történelemtudományi Doktori Iskola. Egyiptológia doktori Program.

fordítók; a célhatározói mellékmondati minták itt nincsenek olyan túlnyomó többségben (51% körül, amint láttuk). A kötőszó+mellékmondati minták valójában sokkal inkább jellemzőek a görög nyelvre, amelyben ezeknek kifinomult rendszere van – főleg a klasszikus attikaiban –, mint az egyiptomi nyelvre, ahol az alárendelés, 'embedding', stb. rendszere egészen más, nem használ túl sok kötőszót, amelyek viszont máshogyan viselkednek, mint a görög típusú kötőszók és inkább konvertálják a mondatot, mintsem irányítják vagy meghatározzák azt vagy annak állítmányát. Mélystruktúrák szintjén ugyan valószínűleg nem egyeznek meg a ἵνα vagy ὅπως + *coniunctivus* és a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ vagy $\chi\epsilon$ + futurum 3 (vagy 2) mellékmondatok, viszont felületi struktúrájuk igen hasonló, így mint mondattani minták megfelelnek és a fordítók ezért használják ezt az infinitív minta helyett, amikor a görögben mellékmondat áll. Így a kötőszó + mellékmondat minták elterjedésében a görög és az egyiptomi nyelv találkozása szerepet játszott; ugyanakkor azt is látni kell, hogy az egyiptomi nyelvfejlődés egyik alappillére az analitikus tendencia, amelynek gyökerei a göröggel való intenzív találkozás előtti időkre nyúlnak vissza, és amely előkészíthette, sőt előfeltétele lehetett egy ilyen jelenségnek – hiszen itt ugye részben korábbi célhatározói *igealakok* (szintheticus) helyett találunk *mellékmondatokat* (analitikus). A nyelvnek ez a belső változása pedig később összetalálkozott a kétnyelvű helyzettel és egy erősen görög-függő írásbeliséggel. Érdemes megemlíteni, hogy a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ kötőszónak nincs kopt előtti előzménye; mindezeket figyelembe véve az ϵ +infinitív konstrukció tűnik a 'természetesebb' egyiptomi kifejezésnek a célhatározásban, míg a mellékmondati minták elszaporodását a fordítások hozták. Ilyen értelemben a $\alpha\iota\eta\alpha\varsigma$ + futurum 3 minta, csak M dialektusban, sem kivétel, és ebben még egy görög jövevényszó (kötőszó) is megjelent.

2. Az ϵ +határozott névelő+infinitív minta csak fordításokban jelenik meg, és az $\epsilon\iota\varsigma$ τό infinitív és még inkább a $\pi\rho\omicron\varsigma$ τό infinitív minta váltja ki. Így gazdagodik a kopt célhatározói minták palettája, amely ismét görög szintaktikai-stilisztikai hatás. Egyelőre úgy gondolom, hogy ez csak a fordításokra jellemző, további kutatás ezt megerősítheti vagy megcáfolhatja.

A kopt célhatározói minták gyarapodása görög nyelvi hatás.

3. A mellékmondatok esetében, jelentékeny különbség mutatkozik fordított és eredeti kopt irodalom között a minta választásban és preferenciában: a S Újszövetség fordításokban a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ + futurum 3 minta a leggyakrabban használt és túlnyomó többségben van, az összes célhatározói mellékmondat 79,14%-a. Az eredeti irodalmakban a $\chi\epsilon$ + futurum 3 minta a legtöbb, de ez is csak 42,62%-a az összes célhatározói mellékmondatnak, a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ + futurum 3 pedig csupán 27,04% itt. A futurum 3 and futurum 2 közötti választás is kevésbé egyoldalú ezen szöveganyagban. A S fordításokban a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ + futurum 3 lett a par excellence célhatározói mellékmondat minta, amely mindig 'kéznél volt' a fordítók számára, amikor a görögben egy ἵνα (ritkábban ὅπως)+*coniunctivus* minta szerepelt. Ez igen markáns szintaktikai-stilisztikai hatás a kopt nyelvre, amely áthatja a S fordításnyelvet.

Innen kiindulva pedig hatást fejt ki a kopt nyelv egészére, hiszen azon szerzők, akik elkezdtek a nem-fordított kopt irodalmi nyelvet, a Szentírás kopt fordításán 'nőttek fel', tehát fordított kopt szövegen. Így aztán nyelvhasználatukra bizonyosan hatással volt, illetve egyfajta direkt utnázással is számolhatunk. Ezért a két fajta szöveganyag között hasonlóság van, de különbség is: a $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ -mellékmondatokat intenzíven használják a fordítás-irodalom hatására, de a 'hagyományos' ϵ +infinitív konstrukciót is gyakrabban alkalmazzák, mivel nincs közvetlen külső nyomás a szöveg írásakor. Emellett, a kétnyelvű helyzetnek is lehetett ilyen hatása a nyelvre, de ennek bizonyítása igen nehéz, és további kutatást igényel.

4. A $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ + konjunktív minta tipikusan újszövetségi nyelvhasználat, amely ritkán fordul elő eredeti irodalomban; ez a mondattani minta szorosan összefügg a szórenddel, egy mellékmondat ékelődik be a kötőszó és az igealak közé a görög eredetiben, és a kopt fordító

követi ezt. Így tehát ez a mellékmondat minta görög-függő és a fordítás váltja ki; ahol eredeti irodalomban fordul elő, ott az Újszövetség nyelvezetének utánzása lehet a motiváció.

5. A *coniunctivus futuri* vizsgálata is alátámasztja a görög minták erős befolyását a fordításokban. Máté 23, 26-ban és János 9, 36-ban, ahol a szövegrészt illetve a görög ἵνα-mellékmondatot máshogyan is lehet értelmezni, az M és L dialektus fordítói a *coniunctivus futurit* alkalmazták a jelentésárnyalat visszaadására. A S verzió szigorúan követi a mintát itt is, figyelmen kívül hagyva egy esetleges értelmezési lehetőséget. A vizsgált anyag S szövegeiben a *coniunctivus futurinak* csak a klasszikus "post-imperatival apodotic form with a promissive overtone" (Ariel Shisha-Halevy) használatát találjuk, és nem fordul elő célhatározói mellékmondat helyén; például: Mt 7,7.

Greek: Αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν, ζετεῖτε καὶ εὕρήσετε, κρούετε καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν.

S Coptic: αἰτει ταρωγτ̃ νητ̃ν· ψινε ταρετετ̃νδινε· τωζ̃ν ταρωγων νητ̃ν·

A vizsgált eredeti irodalomban nem volt 'célhatározó-gyanús' *coniunctivus futuri*. Levonható az a következtetés, hogy a vizsgált szöveganyagban nincs célhatározói használata a *coniunctivus futurinak*.

6. A ϷωC+circumstantialis jelen célhatározói minta megjelenése görög hatás, itt a célhatározói participium bevezető partikuláját is átvették a fordításban.

7. Az M dialektus nagyobb variációt használ célhatározói minta választásában: χεκεC fut 3, χε fut 3, ϷινAC fut 3, μηποτε conj, μηπως conj, ψαντε, ε+inf, ε+névelő+inf, prepozíció+főnév, circumstantialis jelen, konjunktív, *coniunctivus futuri*, és perfekt 1. A L dialektus is többféle mintát alkalmaz, mint S: gyakrabban használja a futurum 2-t χεκαC és χε után, és használja a *coniunctivus futurit* is. Mindez azt mutatja, hogy S a legszabályozottabb és legstandardizáltabb a célhatározások fordításában, minta választása következetes és biztos, és mindig szorosan a görög eredetire alapul (kevés kivétellel); szigorú minta-fordítási technikát alkalmaz, nem él egyéni értelmezési lehetőségekkel, nem variálja úgy a mintákat, mint M és L.

Célzatos alanyi és tárgyi mellékmondatok

1. Az újszövetségi görögben gyakran fordul elő a célhatározói mellékmondat minta célzatos alanyi és tárgyi mellékmondatokban, és a kopt fordítások ez esetben is követik az eredetit, szintén alkalmazva a célhatározói mellékmondat mintát ezen a szintaktikai helyen. A minta-fordítás itt még erőteljesebb, mint a célhatározásnál, kevesebb eltérés mutatkozik az eredeti görög mintához képest, és ezen minták jelenléte új szintaktikai egységeket hoz létre a kopt nyelvben. Ez jelentékeny szintaktikai-stilisztikai hatás.

2. Ez a hatás viszont nagyrészt érintetlenül hagyja az eredeti kopt írásokat, ahol a szokásos minta ezen szintaktikai helyeken az infinitív konstrukció. A jelenség tehát láthatóan fordítás-függő, amely azután nem gyakorolt mélyebb hatást a kopt szerzőkre.

3. A χεκαC-mellékmondat transzpozíciója eredeti határozói (célhatározó) helyzetből nominális (tárgy/alany) helyzetbe, görög nyelvi hatás. A főnevesült χεκαC-mellékmondat használatát célzatos alanyi és tárgyi mellékmondatokban a fordítások hozták létre, és ezekben fordul elő.

4. Ezen túl, a tárgyi és alanyi célhatározói mellékmondat minta, illetve a minta-fordítási technika és ezzel együtt az új szintaktikai egységek megjelenése, felveti a kérdést, hogy mennyire voltak 'természetesek' a kopt fordítások, illetve az így kialakult kopt fordítási idioma. A minta-fordítási technika mögötti motiváció a szövegek szent és inspirált jellege, amelyet bármely más nyelvre csak pontosan, torzítások nélkül lehet átültetni. Így a kopt fordítók részéről a szöveghű, mintákon alapuló fordítás egy választott technika, nem pedig valamiféle tudatlanság és járatlanság a kopt mondattanban és stilisztikában; a fordítók

tudatosan alkotnak sok esetben nem-koptos viszont szükségszerűen görögös mondattani mintákat a célszövegben. Az Újszövetség szövegének ilyen pontos és görögös fordításával, a kopt változat jelöltté válik és egy új szent szöveg születik, annak szent nyelvezetével.

5. A célzatos tárgyi mellékmondatok esetében is a M dialektusban találjuk a legtöbb variációt a mondattani mintákban. Alkalmanként eltér a görög mintától, és egy görög mintára több lehetőséget is használ, pl. egy-egy ἵνα -mellékmondatot je fut 3, jekes fut 3, xinas fut 3, és xinas konjunktív is fordíthat. Itt is S a legstandardizáltabb és ebben vannak a legmegszilárdultabb fordítási megfelelők, nem változtatja a mintákat, szöveghű és mintakövető fordításra törekszik.

6. A célzatos alanyi mellékmondatok esetében a M dialektus nem alkalmazza a célhatározói mellékmondat mintát, így ez áll legközelebb az eredeti kopt irodalmak nyelvezetéhez és egybe ez a legfüggetlenebb a görög eredetitől.

Kiegészítői mellékmondatok (complementary/epexegetic)

1. A fordított szövegekben, mindhárom dialektusban, nagyon pontos minta-fordításokat találunk ebben az esetben. Mindegyik egyaránt alkalmazza a célhatározói mellékmondat mintát, amikor a görög eredetiben ez áll. A mintában most a L dialektus hozza a legnagyobb variációt, M a ἵνα +konjunktív és a καὶ +fut 3 mintát változtatja, S pedig ismét következetesen a καὶ +futurum 3 mintát használja a görög ἵνα/ὅπως +*coniunctivus* fordítására.

2. Itt is csak a M dialektusban jelenik meg a ἵνα + konjunktív minta. Ezt a mondattani mintát úgy tűnik, hogy kizárólag a célzatos tárgyi és a kiegészítői mellékmondatok esetén használták, célhatározói mellékmondatokra nem.

3. A ὡστε ϵ + infinitív minta akkor fordul elő a fordításokban, amikor a görög eredetiben ezt használják. Ez tehát ismét görög mondattani hatás, amely a minta-fordítás eredménye. A görögben ez eredetileg egy következményes mellékmondati minta, de mivel a célhatározói és a következményes jelentés és minta időnként felcserélődik, ez a minta is állhat célhatározói minta helyén még akkor is, amikor a szintaktikai helyzet nem is célhatározói vagy következményes, hanem tárgyi vagy kiegészítői.

4. A ὡστε ϵ + infinitív minta megjelenése mögött kiegészítői helyzetben, görög szintaktikai hatás sejthető; a kopt Újszövetség fordítások nyelvezetének hatását mutathatja ez a kopt szerzők nyelvezetében. A másik lehetséges magyarázat természetesen az, hogy ez a mondattani minta már része volt az egyiptomi nyelvnek a kétnyelvű helyzet és a hellénizáció következtében. Ennek ellentmondani látszik, hogy az eredeti irodalmakban csak Theodórosznál és csupán egyszer fordul elő.

5. Az eredeti kopt írásokban nem jelenik meg a célhatározói mellékmondat minta kiegészítői helyzetben. Szinte mindenhol az ϵ +infinitív minta használatos itt.

6. A célhatározói mellékmondat minta megjelenése és gyakori használata ebben a szintaktikai pozícióban tehát csak a fordításokban jellemző és ezek váltják ki.

7. A konjunktív használat alanyi és kiegészítői helyzetben nem újdonság, példákat már az újegyiptomiban is láthatunk erre. A vizsgált szöveganyagban nem fordul elő nagyon gyakran, de mind fordított, mind eredeti kopt szövegben megjelenik.

Következményes mellékmondatok/infinitívek

1. Ebben az esetben is minta-fordításokat találunk a kopt Újszövetség fordításokban. A görög mondattani mintától itt nincs is eltérés; az alapvető minta a ὡστε + infinitív a görögben és így a koptban is; amikor viszont *indicativus* áll a ὡστε után a görögben, akkor a kopt is egy időt kifejező konjugált igealakot alkalmaz (perfekt I), amikor pedig célhatározói

mellékmondat minta áll a görögben, a kopt ezt is követi.

2. Az itt megjelenő célhatározói mellékmondat minta a fordításokban a minta-követő fordítási technikának köszönhető.

3. A fordított szövegekben a célhatározói mellékmondat minta mint következményes csak akkor jelenik meg, amikor a görög eredeti ezt kiváltja; mivel a görögben ez csak elképzelt következményeknél fordul elő, ezért ezen kopt szövegekben is csak elképzelt következményekre használják. Ezzel szemben az eredeti kopt írásokban időnként valódi következményes mellékmondatot is kifejeznek célhatározói mellékmondat mintával.

4. Annak ellenére, hogy az ϵ +infinitiv konstrukció megfelelő módja a következmény kifejezésének, hiszen a kopt szerzők ezt alkalmazzák, a fordításokban ez csak akkor fordul elő, amikor a görög eredetiben egy $\omega\sigma\tau\epsilon$ nélküli következményes infinitivet használnak, ami igen ritka. Ez és az előző pontban leírtak jelentős szintaktikai-stilisztikai különbséget okoz eredeti és fordított kopt irodalom között. Továbbá ismét bizonyítja az erőteljes minta-fordítási technikát.

5. A következményes mellékmondatoknál az eredeti és fordított irodalomban is ugyanazok a $\omega\sigma\tau\epsilon$ -minták használatosak: $\omega\sigma\tau\epsilon + \epsilon$ + infinitiv illetve $\omega\sigma\tau\epsilon$ + konjunktiv, de a választás az igealakok között eltér. A S fordításokban alapvetően az előbbi minta használatos, csak az $\text{N}\omega\iota$ -konstrukció váltja ki a konjunktivot, jelentésbeli különbség nélkül, míg az eredeti irodalmakban úgy tűnik, hogy van egy rendszer arra, hogy a konjunktivot valós, már bekövetkezett következményre használják, az infinitive konstrukciót pedig nem-valós, még be nem következett következményre. Ennek a rendszernek az eltűnése a fordítási idiomában görög hatás, mert a fordítók a görög mintát másolták, ahol a $\omega\sigma\tau\epsilon$ +inf dominál és a görög nyelv ezen szakaszában már nincs oppozícióban másik mintával a valós/nem-valós következmény megkülönböztetés alapján.

6. A $\omega\sigma\tau\epsilon$ -minták ilyen határozott és intenzív megjelenése mindkét szövegtípusban azt mutatja, hogy ezt a jelenséget nem a fordítási tevékenység okozta, valószínűleg a kopt nyelv szerves része volt ez a minta.

7. Az Újszövetség fordításokban a $\psi\alpha\text{nte}$ nem jelenik meg görög következményes mellékmondat fordításaként. Ebben a szöveganyagban csak az eredeti írásokban van jelen következményes jelentésben.

8. Ebben az esetben mindhárom dialektus követi a görög mintát, még M-ben sincsenek eltérések. Ez az egyetlen ilyen mellékmondat típus a szöveganyagban, és jól mutatja a minta stabil használatát a kopt nyelv egészében.

A disszertációban kimutattam számos görög szintaktikai hatást a kopt nyelven a vizsgált mellékmondat típusokban. Azonosítottam azokat a grécizmusokat, amelyek csak a fordításokban terjedtek el, és azokat, amelyek az egész irodalmi nyelvet áthatották. Bevezettem a mondattani minta-fordítási technika kifejezést (cf. word to word, sense to sense translation) a kopt Újszövetség fordításokra – különös tekintettel a S dialektusra. Azonosítottam a főnevesült $\chi\epsilon\kappa\alpha\varsigma$ -mellékmondatot, és bevezettem ezt a terminust.

Mohay Gergely

Panaitiosz hatása Polübiosz történetírására

Doktori értekezés tézisei*

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A Kr. e. II. század folyamán a Római Birodalom vált a Földközi tenger térségének vezető hatalmává. A függésbe vont államok számának növekedése, főleg pedig Hellasz és Makedónia meghódítása Róma számára kulturális tekintetben is jelentős változásokat hozott. Mind a katonai-politikai eseményekben, mind a kulturális megújulásban lényeges szerepe volt Scipio Aemilianusnak. Az ő baráti köréhez tartozott a korszak talán két legkiemelkedőbb görög szerzője, a filozófus Panaitiosz és a történetíró Polübiosz. Több szempontból is jogos annak feltételezése, hogy ők ketten hasonló világszemléleti alapokon álltak, és több etikai, illetve politikai kérdésről hasonlóképpen gondolkodtak. Ezt a feltételezést már az életükről való ismereteink is indokolják. Mindketten olyan görög állam polgárai voltak, melyet az fiatalkorukban (a harmadik makedón háború után) fosztott meg tényleges önállóságától Róma. Mindkettejük családja fontos politikai szerepet játszott hazájukban. Polübiosz és Panaitiosz is több évet töltött Rómában Scipio Aemilianus mellett, továbbá az ő kíséretében jelen voltak olyan eseményeknél, melyek a korszak történelmét döntően meghatározták, és azokat valószínűleg hasonló, Scipioétól jelentősen nem különböző szemszögből nézve ítélték meg. Így hasonló tapasztalataiknak, életútjuknak és kapcsolataiknak köszönhetően – legalábbis nagy vonalakban – hasonló lehetett politikai állásfoglalásuk, a kor legfontosabb, Rómát érintő politikai kérdéseikhez való viszonyuk. A Római Birodalom nagyarányú térhódítása mindkettejük számára olyan meghatározó tapasztalat volt, ami alapvetően megváltoztatta saját tudományterületükkel kapcsolatos nézeteiket is. Polübiosz Róma térhódítása miatt látta szükségesnek egyetemes történeti művet írni, és Róma sikerének okát kutatni. Panaitiosz pedig részben ezért írt egy új etikai kódexet, melyben a harmadik századi, az individuumot szem előtt tartó etikai rendszerek után az egyént újra egy állami közösség tagjaként értelmezte. Emellett bizonyára szerepet játszott Róma megnövekedett hatalma abban is, hogy Panaitiosz elvetette a korai Sztoának azokat a nézeteit, melyek életidegennek tűntek, vagy melyek a fennálló társadalmi-politikai berendezkedést támadták, illetve amelyek miatt támadások érték a sztoikus iskolát, és akadályozták nézeteinek szélesebb körű (mindenekelőtt római) elfogadását. Az is a kettejük közti párhuzamok közé sorolható, hogy jóllehet különböző műfajban alkottak, mégis mind a ketten elsősorban a görög vezető réteg nevelése céljából írták fő művüket, de nyilvánvalóan szem előtt tartották, hogy lesznek római olvasóik is. Hasonló etikai-politikai nézeteiket valószínűsíthetjük még azok az ókori szerzőknél olvasható megjegyzések is, melyek közeli ismeretségükről, gyakori eszmecseréikről tájékoztatnak.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy kimutatható-e párhuzam a két görög szerző gondolkodásában etikai és politikai kérdésekben. Arra a kérdésre keresek választ, hogy fellelhetők-e a Panaitiosz által megújított sztoikus filozófia gondolatai Polübiosz művében. Az a kérdés ugyanis, hogy kimutatható-e Polübiosz művében Panaitiosz nézeteinek hatása, alapvető fontosságú lehet a történetíró művének helyes értelmezése szempontjából. Amennyiben Polübiosz egyes ábrázolásait valamilyen filozófiai nézet befolyásolhatta, akkor úgy rekonstruálhatunk hiteles történelmi képet műve alapján, ha számolunk az adott nézet

* Témavezető: Dr. Kovács Péter egyetemi docens. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Történelemtudományi Doktori Iskola. Eszmetörténeti Műhely.

torzító hatásával. Emellett a vizsgálat pozitív eredménye esetleg Panaitiosz egyes nézeteinek rekonstruálásához is segítségül szolgálhat. A kérdés tisztázásának azonban nemcsak ilyen „praktikus” haszna van. Annak vizsgálata, hogy filozófiai gondolatok hogyan formálják egy történetíró szemléletmódját, önmagában is érdekes: a történetíróról is sokat elárul, de az illető nézetek szélesebb körű hatásáról, recepciójáról is.

A XIX. század végén Rudolf Hirzel (*Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften I–III*. Leipzig 1877–1883.) és Rudolf von Scala (*Die Studien des Polybios*. Stuttgart 1890.) foglalkoztak a legrészletesebben Polübiosz filozófiai jártasságával és Panaitiosszal való kapcsolatával. Mind a ketten arra a következtetésre jutottak, hogy Polübioszra számottevő hatást gyakorolt Panaitiosz etikai rendszere. A XX. században írt, Polübiosszal foglalkozó művek idézik Hirzel és von Scala nézeteit, de megállapításaik jelentős részét nem tartják kellően megalapozottnak. Azt a kérdést pedig rendszerezetten kifejtve nem tárgyalják, hogy gyakorolt-e hatást Panaitiosz a történetíróra, inkább csak egyes polübioszi szövegrészekhez fűzött magyarázatokban, egy-egy rövidebb megjegyzésben találhatunk erre utalást. Ennek okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy nagyon nehéz ezzel a kérdéssel kapcsolatban bármit is kellő bizonyossággal kijelenteni, mivel mindkét szerző etikai nézeteivel kapcsolatban sok a bizonytalanság – mindenképp műveik töredékes voltából adódóan.

II. A követett módszertan

A vizsgálat kiindulási pontját Panaitiosz etikai nézeteinek rekonstruálása jelenti. Minthogy egy műve sem maradt ránk, ezért csak más szerzők (leginkább Cicero, és neki is elsősorban *De officiis* című műve) idézeteiből ismerjük gondolatait. Ezeknek a töredékeknek az azonosítása ráadásul mindannyiszor problémás, amikor nem szerepel Panaitiosz neve a szövegben, hanem a fragmentumot közlő műtől kell a panaitioszi gondolatot elkülöníteni. Ugyanakkor problémát okozhatnak a filozófus nevét megadó töredékek is, mert sokszor kétes a tanúbizonyosságuk, illetve van olyan fragmentum (az első), amely nagyon töredékes és sok helyen nem olvasható. A töredékek azonosításához elsősorban Alesse munkáját vettem alapul: *Panezio di Rodi. Testimonianze*. Edizione, traduzione e commento a cura di F. Alesse. Bibliopolis 1997. Amennyiben az adott szövegrészt van Straaten (*Panaetii Rhodii fragmenta*. Collegit tertioque edidit M. van Straaten, *Philosophia Antiqua* 5, Leiden 1962.) is felvette a Panaitiosz-kiadásába, akkor az általa adott fragmentum-számot is feltüntettem. A panaitioszinak tekintheti szövegek meghatározásában sokszor mindkét gyűjteménytől eltérő szempontokat érvényesít Dyck (Dyck, A. R.: *A Commentary on Cicero, De officiis*. Univ. of Michigan Pr. Ann Arbor 1999.) és Lefèvre (Lefèvre, E.: *Panaitios' und Ciceros Pflichtenlehre: vom philosophischen Traktat zum politischen Lehrbuch*. Historia Einzelschriften 150. Stuttgart 2001.): egyes helyeken az eredményeiket követtem.

A két szerző műveinek vizsgálatát megelőzően ismertetem életük legfontosabb epizódjait, a munkáik keletkezési idejére vonatkozó álláspontokat és Polübiosz filozófiai műveltségéről való ismereteinket. A két szerző életútjának bemutatása azt célozza, hogy olyan időszakokat jelölhessünk meg, amikor valószínűsíthető kettejük rendszeres eszmecserékre alkalmas személyes kapcsolata. Munkáik keletkezési és publikálási idejére vonatkozó szakirodalmi álláspontok ismertetésének az a célja, hogy megállapítható legyen, Polübiosz művének mely részeiben feltételezhető Panaitiosz hatása. Polübiosz filozófiai műveltségének, és a munkájában megjelenő filozófiai gondolatoknak az áttekintése két módon történik. Egyrészt a műben különböző filozófusoktól – a nevük említése mellett – idézett gondolatokat veszem számba: célom annak legalább hozzávetőleges megállapítása, hogy az idézett szerzőket mennyire ismerhette Polübiosz, illetve hogy milyen véleményrel volt filozófiai rendszerükről. Másrészt a szakirodalom álláspontjait ismertetem a kérdéssel kapcsolatban. E fejezet célja

annak megállapítása, hogy milyen mélységű volt Polübiosz filozófiai érdeklődése, és milyen területeken nyilvánult meg.

Polübiosz művének vizsgálatát az elemzésre érdemes szövegrészek kiválasztásával kezdtem. A *TLG (Thesaurus Linguae Graecae)* és a *Polübiosz-Lexikon (Polybios-Lexikon, Band I–III)*. Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1956–2002.) alapján a Polübiosz művében megjelenő panaitioszi kulcsfogalmak közül elsősorban a következők mutatkoztak vizsgálatra érdemesnek: μεγαλοψυχία/μεγαλόψυχος, πρέπον, ἔπαινος, ψυχή, σώφρων/σωφροσύνη, εὐκαιρία, valamint az érzelmekeket kifejező fogalmak: θυμός, ὀργίζεσθαι/ὀργή, λυπή, ἄλγος, ἀλγηδών, ἐπιθυμία/ἐπιθυμῆν, ἡδονή, ὀργή. A vizsgálandó témakörök meghatározásánál azonban természetesen figyelembe vettem a szakirodalomban felmerült kérdésköröket és a Polübiosznál szembeszökően sztoikus hatást sejtető helyeket, témákat.¹

Polübiosz művének vizsgálatában az első nagyobb témakör az *Imperium iustum* címet viseli. Ebben a fejezetben az igazságos uralom kritériumait megfogalmazó, Cicero *De re publicá*jában olvasható elméletet vizsgálom, melynek a lényege a következő: akkor igazságos egy állam uralma más államok felett, hogyha ez a viszony az alávetett állam érdekét is szolgálja, ez pedig akkor lehetséges, hogyha az uralkodó állam kiválóbb, és az alávetetteket jobbra teszi, jobb irányba vezeti, mintha ők önmagukat irányítanák. Először amellet hozzáhozok érveket, hogy ezt az elméletet Panaitiosznak kell tulajdonítanunk. Ez úgy történik, hogy a Cicero *De re publica*-jából ismert teóriát összevetem az általánosan elismert Panaitiosz-töredékekkel, és azt bizonyítom, hogy a töredékekből ismert Panaitioszi nézetek összhangba hozhatók az elmélettel, sőt nagyon valószínűvé teszik, hogy Panaitiosz fogalmazta meg azt. Ezután Polübiosztól vett szövegrészek elemzésével amellet érvelek, hogy Polübiosz az elméletet ismerte, és a Római Birodalom, valamint a meghódított államok viszonyára alkalmazta is. Minthogy az elmélet összefüggően kifejtve nem található meg a történetíró művében, ezért azt igazolom, hogy az elmélet legfontosabb elemei (és az alapját jelentő nézetek) jelen vannak Polübiosznál.

A következő vizsgálatra az adott okot, hogy a μεγαλοψυχία (hozzávetőlegesen: emberi vagy lelki nagyság) erényének Panaitiosz etikai rendszerében jóval jelentősebb szerepe lett, mint a korai Sztoában volt, és tartalma is markánsan módosult a korábbi μεγαλοψυχία felfogásokhoz képest. Polübiosznál pedig már alaposabb vizsgálat nélkül is feltűnt, hogy jóval többször fordul elő ez a fogalom, mint az őt megelőző nem-filozófiai irodalomban, és megjelenik az a jelentés, ami Polübiosz előtt csak a filozófiai irodalomban volt jellemző: mértékletesség a jó-és balsorssal szemben. E fejezet azt igyekszik valószínűsíteni, hogy Polübiosz művében a μεγαλοψυχία (illetve a μεγαλόψυχος, az személy, akit ez az erény jellemez) többször is előfordul olyan értelemben, ahogyan azt Panaitiosz használta, azaz hogy a két szerző hasonló nézeteket vallott az emberi nagyságról. Ahhoz, hogy láthatóvá váljanak az egyes μεγαλοψυχία felfogások közti különbségek, bemutatásra kerülnek a fogalom főbb megjelenési formái a kezdetektől a Kr. e. II. századig. Polübiosz művének tanulmányozása úgy történik, hogy a μεγαλοψυχία fogalmának 47 előfordulását vizsgálom: a szövegkörnyezet segítségével megállapítom a fogalom pontos jelentését az adott helyen. Ennek érdekében a fogalomhoz kapcsolódó mellékértelmet kellett meghatározni, illetve azt, hogy milyen más fogalmak, nézetek jelennek meg együtt a μεγαλοψυχία-val.

A harmadik témakört az „illendőség” (πρέπον) panaitioszi koncepciója jelenti, amelynek értelmében az erkölcsi jó megjelenik a külső szemlélőnek és ennek köszönhetően az emberekben elismerést vált ki. Az ide kapcsolódó gondolatok Panaitiosz jelentős újításait

¹ Kritikai kiadása: Polybius: *Historiae*. vols. I–5 (hrsg. von L. Dindorff und T. Büttner-Wobst) Leipzig 1889–1905. (Bibliotheca Teubneriana)

jelentik, és ezért azt lehetett remélni, hogy a *πρέπον* polübioszi használatáról eldönthető lesz, hogy hasonló értelmű-e, mint Panaitiosznál. A fejezet tehát először összegzi a panaitiszi *πρέπον*-konceptiót, majd azt próbálja megállapítani, hogy Polübiosznál megjelenik-e ez a gondolkör. Polübiosz szövegének vizsgálata úgy történik, hogy a panaitiszi elmélet kulcsfogalmainak (elsősorban a *πρέπον*-nak, valamint az *ἔπαινος*-nak) a használatát, jelentését, mellékértelmeit próbálom feltárni a történetíró művében. Ide kapcsolódik még a mértékletesség erényének a vizsgálata is (mert ebben az erényben nyilvánul meg leginkább a *πρέπον*), valamint azé a nézeté, hogy a helyes magatartás függ az ember egyéni adottságaitól, körülményeitől. Ezeknek az elképzeléseknek a megjelenését is szemléltetem Polübiosz művében.

Az utolsó nagyobb témakör azt elemzi, hogy a történelmi szereplők érzelmeit hogyan jeleníti meg Polübiosz. A vizsgálatra az adott okot, hogy már felületes olvasás során is feltűnik, hogy Polübiosz az érzelmek által vezérelt emberről mindig elítélően ír, az érzelmek jóformán soha sem kapnak pozitív szerepet nála. Ezért feltételezhetőnek tűnt egyrészt, hogy a történetírónak markáns és következetes képe van az érzelmekről, másrészt, hogy ez a kép eltér a mindennapi felfogástól és valamely filozófiai irányzat elméletével rokonítható. Ebben az esetben tehát a vizsgálat Polübiosz művének egy feltűnő vonásából indult ki, és azt igyekezett megállapítani, hogy megfeleltethető-e Polübiosz szemlélete valamelyik filozófus vagy filozófiai irányzat látásmódjának. Ennek megfelelően a fejezet első részében nagy vonalakban áttekintem a Polübiosz korában hatást gyakorló filozófiai irányzatok érzelmekről adott tanítását annak érdekében, hogy kirajzolódjanak főbb különbségeik. Röviden bemutatásra kerül Platon, Arisztotelész, a korai Sztoa és az epikureizmus felfogása az érzelmekről, végül pedig összefoglalom Panaitiosz idevonatkozó nézeteit. A fejezet második részében érzelmeket megjelenítő polübioszi szövegrészeket vizsgálom meg, és a polübioszi ábrázolásmód egyes elemeit igyekszem megfeleltetni a megismert filozófiai elképzeléseknek.

III. Az új eredmények

Panaitiosz filozófiájának rekonstruálása, értelmezése az egyik lényeges eredménye a dolgozatnak. Etikai újításainak négy alappillérét különböztettem meg: a külső javak bevonását a valódi javak közé, az egységes, racionális lélek helyett két lelki képesség megkülönböztetését, az erények újradefiniálását és azt a nézetet, hogy az erkölcsi jó az érzékszervek számára is megnyilvánul. Ezeket a kérdésköröket a szakirodalom segítségével, a források részletes tanulmányozásával fejtettem ki. A Panaitiosz tanítását tárgyaló fejezetben egyrészt bemutatam ezeknek a nézeteknek az egymással való összefüggését, másrészt pedig részletesebben fejtettem ki Panaitiosz lélektani újítását és a külső javakra vonatkozó nézeteit. Az *Imperium iustum* fejezetben elsősorban az igazságosság fogalmának felrajzolására, az igazságosság és *μεγαλοψυχία* összefüggéseinek tisztázására, végül az erkölcsi jó és a valódi haszon egybeesésének bemutatására került sor. A *μεγαλοψυχία*-t tárgyaló fejezetben elsősorban ennek az erénynek a lényegét, valamint a külső javakhoz, az érzelmekhez és az igazságossághoz való viszonyát mutattam be. A *πρέπον* vizsgálatának szentelt fejezetben a *καλόν*-nak és a *πρέπον*-nak az összefüggését, a *σωφροσύνη* tartalmát, az ember négy *προσωπον/persona*-járól szóló gondolatokat, valamint az *εὐταξία*-val és az *εὐκαιρία*-val kapcsolatos nézeteket rekonstruáltam. Itt tárgyalom még azt az (ehhez a gondolkörhöz tartozó) tanítást is, miszerint az emberek véleményét figyelembe kell vennünk az önismerethez és az erény megvalósításához, valamint a nagy tettek végrehajtásához. Végül az utolsó fejezetben az érzelmek megítélését, a velük szembeni helyes magatartást mutatom be, eközben a panaitioszi nézeteket más filozófusok és filozófiai iskolák tanításával vetem össze.

A Panaitiosz és Polübiosz életét és műveik keletkezését bemutató fejezetek a két szerzőre vonatkozó testimóniumok vizsgálata révén arra az eredményre jutottak, hogy már a 140-es években feltételezhetők a Polübiosz és Panaitiosz közötti eszmecserék. Ennek az évtizednek a közepén Panaitiosz már ismert filozófus, aki már minden bizonnyal kidolgozta a Sztoát megújító gondolatait, és talán már a fő művét írta. Polübiosz pedig már jóllehet az ötvenes éveiben van, művén azonban még több mint két évtizedig dolgozik, így bőven van lehetősége, hogy új gondolatokkal gazdagítsa azt. A Polübiosz filozófiai műveltségét ismertető fejezet arra az eredményre jut, hogy a történetíró ismerte Platón, az Akadémia és néhány peripatetikus filozófus tanítását legalább néhány kérdéskörben, a sztoikus etika nézetei, fogalmai pedig rendszeresen megjelennek a műben. Ez kellőképpen bizonyítja filozófiai érdeklődését, legalábbis a politika, a gyakorlati etika területén, tehát éppen ott, ahol Panaitiosz munkássága is folyt. Ezeknek a bevezető jellegű fejezeteknek az a konklúziója, hogy a kettejük életútjáról és Polübiosz filozófiához való viszonyáról szerzett ismereteink lehetségesnek, sőt valószínűnek mutatják, hogy a történetíró etikai–politikai gondolkodására hatást gyakorolt a rhodoszi filozófus.

Az *Imperium iustum* című fejezetben először is azt bizonyítottam, hogy a Római Birodalom igazságosságát igazoló elméletet joggal tulajdonítjuk Panaitiosznak. A fejezet második felében pedig az nyer igazolást, hogy Polübiosz hasonlóképpen gondolkodott a Római Birodalom igazságosságáról, mint Panaitiosz, mert – bár az egész teóriát összefüggően sehol nem fejti ki – megjelenik az elmélet valamennyi lényeges eleme. Először is kimutatható a műből, hogy Polübiosz szerint létezik objektív és abszolút igazságosság: ezt maga a természet jelöli ki, és ez az igazságosság több helyen egybeesik a hasznossággal. Létezik tehát olyan haszon, mely mindenki számára az, amit viszont meg kell különböztetni a látszólagos haszontól. Ez a gondolat pedig a panaitioszi elmélet alapja, megfogalmazásának feltétele, mivel csak ennek elfogadása mellett lehetséges azt állítani, hogy az uralom, az alávetettség mindkét fél számára igazságos és hasznos lehet. Emellett párhuzamosság látható Polübiosz és Panaitiosz gondolkodásában a körülmények figyelembevételének tanítását és a lelki nagyságról vallott elképzeléseiket illetően is. Másrészt Polübiosz kiválóbbnak mondja Rómát a többi államnál törvényei, hagyományai, polgárainak erényei (elsősorban az igazságosság erénye) és katonai kvalitásai tekintetében. Így Rómára nézve teljesül a panaitioszi elmélet azon tétele, hogy akkor igazságos az alávetettség, hogyha a kiválóbbnak vannak a kevésbé kiválók alávetve. Végül igazolom azt is, hogy Polübiosz hasznosnak tartja az alattvalók számára, hogy a római uralom alatt élnek a béke, a rend, a nyugalom, a gazdasági előnyök miatt, de az igazságosság érvényesülése és a polgárok erkölcsi emelkedése miatt is. Így érvényesül a műben a panaitioszi elmélet másik legfontosabb eleme, mely szerint az igazságos uralom az alávetettek hasznát is szolgálja, mert azokat jobba, igazságosabbá teszi. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Polübiosz a panaitioszi teóriának megfelelően gondolkodott Róma és a függésbe került államok viszonyáról.

A polübioszi *μεγαλοψυχία*-fogalom vizsgálata először is azt állapította meg, hogy a szó sokkal gyakrabban fordul elő, és sokkal összetettebb jelentéstartalommal bír ennél a történetírónál, mint az öt megelőző nem-filozófiai irodalomban. Ezt követően megállapítást nyert, hogy Polübiosz nemcsak úgy használja a fogalmat, mint a korábbi köznyelv, hanem a filozófiai nyelvhasználat egészére jellemző értelemben is: a nem-filozófus írók közül ugyanis először nála jelent a szó mérsékletet a jó- és balsorsban. Azoknak a passzusoknak vizsgálatából, melyekben a *μεγαλοψυχία* összetettebb fogalomnak tűnik, azt sikerült igazolni, hogy a *μεγαλοψυχία* polübioszi koncepciója legközelebb Panaitiosz felfogásához áll. Először is abban különbözik az arisztotelészi és a korai sztoikus *μεγαλοψυχία*-fogalomtól, hogy Polübiosznál a *μεγαλοψυχία* a közösség javára végrehajtott nagy tettekben nyilvánul meg. Ezután lényeges eleme az indulatoknak, érzelmeknek az értelem alá

rendelése és az ebből következő mérséklet és a legyőzött ellenséggel szembeni kímélet, szelídség. Továbbá, hogy az elismerés vagy tekintély (τιμη) nem célja, sőt azt a μεγαλοψυχος kevésbé veszi (mint általában a szerencsejavakat), de mégis megkapja a közösségtől, így pedig hasznót is jelent az erény. Végül pedig a külső javakat azért veszi kevésbé a μεγαλοψυχος, mert azok (a szerencse forgandósága miatt) mulékonyak megbízhatatlanok (nem azért mert értéktelenek vagy jelentéktelenek). Mindezeknek az elemeknek a megléte pedig a panaitioszi μεγαλοψυχια -fogalomhoz teszi hasonlóvá a polübioszit.

Megállapítható, hogy párhuzam van Panaitiosznak a πρεπον-nal kapcsolatos nézetei és Polübiosz művében olvasható több leírás között. *Először* is Polübiosz gyakran bemutatja az erényes vagy vétkes cselekvésnek az emberekre gyakorolt hatását: kihangsúlyozza, hogy ez a hatás jelentős hasznót hozhat vagy kárt okozhat. *Másodszor* a polübioszi mértékletesség fogalmában sok hasonlóságot fedezhetünk fel a panaitioszi koncepcióval. A mértékletesség Polübiosznál is az egyéniség összhangjában, rendezettségében nyilvánul meg, aminek feltétele, hogy figyelembe vegyük egyéni adottságainkat, körülményeinket (az alkalmas időpontra és helyre, illetve sorrendre is tekintettel kell lennünk), társadalmi pozícióinkat; az erény megvalósulása esetén pedig kiváltja az emberek tetszését. *Harmadszor*: Panaitiosz alapvető gondolata, hogy az erény az érzékszervek számára is megnyilvánul. Számos helyen láthatjuk Polübiosznál is, hogy a πρεπον fogalma az erkölcsi jó külső megjelenését jelenti, és a két fogalom szorosan összetartozik. *Negyedszer* Polübiosznál a πρεπον amellett, hogy az erkölcsi jóval egybeesik, több helyen a hasznossággal is egybeesik: így összeköti a két fogalmat. Panaitiosz szerint ez a haszon egyrészt az lehet, hogy meg tudjuk valósítani az erényt (az emberek „visszajelzése” segít ebben), másrészt elismerésre, tekintélyre teszünk szert (ami elsősorban a vezető szerep elnyeréséhez, megtartásához szükséges). Polübiosznál az erényből származó haszonnak mindkét formája megjelenik. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a πρεπον koncepciója hasonló Polübiosznál és Panaitiosznál.

Az érzelmek megjelenítése Polübiosznál című fejezetben elemzett szövegrészek azt példázzák, hogy azokon a helyeken, ahol Polübiosz valamivel többet elárul az érzelmekkel kapcsolatban, és nem csak pusztán meglétüket állapítja meg egy-egy történelmi szereplőnél, felfogása leginkább a sztoikus vagy a panaitioszi nézetekkel hozható párhuzamba. Először azt igazoltam polübioszi részletekkel, hogy az érzelmek csaknem mindig nagyon negatív megítélést kapnak. Ugyancsak az érzelmek helytelenítését mutatja az is, hogy soha nem hiányolja Polübiosz, hogy valaki a helyes mértéktől elmaradna érzelmeiben, és nem is dicséri az érzelmeket. A legtöbbször teljességgel elítéli az érzelmeket, nem pedig csak túlzott voltukat kárhoztatja. Ennyiben a sztoikusokhoz hasonlóan, Platónól, Arisztotelésztől és Panaitiosztól is eltérően gondolkodik az érzelmek megjelenítése során, akárcsak abban a tekintetben, hogy az érzelmek meglétét csaknem mindig azonosnak tekinti az értelmetlen cselekvéssel. Ugyanígy a Sztoa felfogásával rokon, hogy Polübiosz egyes szövegrészekben az érzelmeket azonosnak veszi egy helytelen ítélettel (illetve az ítélet közvetlen következményének tartja őket), továbbá néhány helyen vétkeknek tekinti az érzelmeket, melyeket helyes érveléssel, a gondolkodás megváltoztatásával szüntethetünk meg. Az érzelmek leírása során több helyen alkalmazott fogalmak (ὁρμή, καθήκον, ὁμολογούμενον) a sztoikus vagy a panaitioszi gondolkodás tipikus kifejezései. A testi vágyakkal való bánásmódot leginkább meghatározó erény, a mértékletesség összekötése az ευκαιρία/εὐταξία-val, a πρόσωπον-elmélettel vagy a közösség érdekének hangsúlyozásával, valamint az érzelmek feletti kontroll összekapcsolása a μεγαλοψυχια-val a panaitioszi gondolkodással teszi rokonná Polübiosz leírását, akárcsak az a nézet, hogy a szerencse áldásai vagy csapásai között – a szerencsejavak esetlegessége miatt – a

mértéktartás, az érzelmek korlátozása a helyes magatartás. Összegezve annyit állapíthatunk meg, hogy az érzelmek megjelenítése Polübiosznál sokkal kevésbé feleltethető meg a platóni, arisztotelészi vagy az epikuroszi nézeteknek (az ilyen helyek száma csekély), mint a sztoikus és a panaitioszi filozófia idevágó gondolatainak.

Mindent egybevetve azt állapíthatjuk meg, hogy hasonlóan gondolkodott Panaitiosz és Polübiosz a Római Birodalom igazságosságát, a μεγαλοψυχία erényének tartalmát, azaz az emberi nagyság jelentését illetően, valamint a σωφροσύνη tartalmára, és részben az érzelmek megítélésére vonatkozóan is. Ezenkívül mind a ketten úgy gondolták, hogy az erkölcsi jó megnyilvánul a külső szemlélő számára, és kiváltja az emberek elismerését, továbbá hogy a helyes magatartás függ attól, hogy ki és milyen körülmények között cselekszik, valamint hogy a szerencsejavak múlandóságuk, megbízhatatlanságuk miatt kevésre becsülendők.

Azáltal, hogy kimutattuk, panaitioszi gondolatok vannak jelen Polübiosznál, módosultak, bővültek a történetíró gondolkodásáról, szemléletmódjáról való ismereteink. Ennek ismeretében, amikor Polübiosz művét a történelmi múlt rekonstruálására akarjuk felhasználni, szem előtt kell tartani, hogy esetleg panaitioszi nézetek torzíthattak a történetíró ábrázolását. Továbbá a vizsgálat eredményének tükrében Polübiosz műve esetleg Panaitiosz egyes nézeteinek rekonstruálásához is segítségül szolgálhat. A vizsgálat következtetései emellett a panaitioszi etikai nézetek filozófián túli hatása, recepciója szempontjából is új eredményt jelentenek.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

Előadások

2006 Debrecen, VII. Magyar Ókortudományi Konferencia: Panaitios és Polybios nézete

Róma imperiumának igazságosságáról

2007 Piliscsaba, PPKE BTK: Filozófia és tudomány az ókorban – konferencia: A

megalopszúkhia fogalma Polübiosznál

2007 Piliscsaba, az Ókortudományi Társaság Piliscsabai Tagozatának felolvasó ülése: Az érzelmek megjelenítése Polübiosznál

Tanulmányok

Imperium iustum: Panaitios' Theorie bei Polybios. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 2007, 175–184.

The Notion of Megalopsychia in Polybius. in: *Cultus Deorum. Studia Religionum ad Historiam. vol. II. De Rebus Aetatis Graecorum et Romanorum in Memoriam István Tóth* 2008. 51–60.

A Római birodalom igazságosságának elmélete Polübiosznál. *Antik Tanulmányok* 2010 (megjelenés alatt)

Az érzelmek megjelenítése Polübiosznál (megjelenés alatt)

Kató Péter

Rituáldinamika és háború a hellenisztikus korban

Doktori értekezés tézisei*

Az értekezés arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan hatottak a háborúk a vallásra a hellenisztikus polisokban. A „rituáldinamika“ fogalom használata itt azért indokolt, mert a háborúk hatása a legjobban a vallásos rituálék változásában ragadhatók meg. A téma a hellenisztikus polisok bőséges feliratos forrásanyaga alapján vizsgálható. A vizsgálat időben az Alexandros halála és az actiumi csata közötti időre, térben pedig a szárazföldi Görögországra, az égei-tengeri szigetekre és a nyugat-anatóliai görög városokra terjedt ki.

Az első fejezet (A gymnasiontól a csatamezőig) a katonák, ill. a katonai kiképzésben részt vevő leendő katonák vallásos rituáléival foglalkozik. Két idevágó témáról állnak rendelkezésre források: a katonai kiképzésről és a katonák votívállítási praxisáról. A katonai kiképzésre vonatkozó vizsgálat rámutatott a vallásos rituálék nagy szerepére az ifjak kiképzésében: a források egyrészt tanúsítják, hogy az ifjak, különösen az ephébosok rendkívül gyakran vettek részt különböző ünnepségeken és agónokon, és ezt másrészt a polisok polgárassága is igen fontosnak tartotta, ahogyan az a számos kitüntetési határozatból kitűnik. A rituálék jelentőségét több tényező is magyarázza: az agónokon ellenőrizni lehetett a katonai kiképzés hatékonyságát, a közös részvétel az ünnepeken erősíthette a fiatal katonák közötti szolidaritást és egységet, a bekapcsolódás a városi ünnepekbe pedig egyfajta nevelő funkcióval is rendelkezett, amennyiben városuk iránt elkötelezetté tette őket.

A katonai kiképzés dokumentumain kívül a másik forráscsoport, amely a katonák rituális tevékenységéről tudósít, a votív feliratok csoportja. Ez azt jelenti, hogy a közvetlenül a hadműveletekhez kapcsolódó rituálékról, mint pl. a jóslás vagy az áldozat a csata előtt, amelyeket a klasszikus korból Xenophónnak és Thukydidesnek köszönhetően olyan jól ismerünk, a hellenisztikus korból jóformán semmit nem tudunk. Biztos, hogy ezek valamilyen formában továbbra is gyakorlatban voltak, de hogy mi változott a rituális cselekményekben és azok értelmezésében, arról a megfelelő irodalmi források hiányában úgyszólván semmit nem tudunk.

Mi jellemzi tehát a katonák votív feliratait? Mivel itt egy nagyon nagy számú és rendkívül heterogén forráscsoportról van szó, az elemzést analitikus okokból két részre osztottam, jól tudván, hogy ezek tulajdonképpen egybetartoznak. Minden fogadalmi ajándék, különösen, ha votív felirattal van ellátva, két dimenzióban működik mint kommunikációs médium: a felajánló és az ajándékot fogadó istenség, valamint a felajánló és a felajánlást látó többi ember között. Leegyszerűsítve nevezhetjük az előbbi a votív ajándékok vallásos, az utóbbit pedig az ajándékok szociális dimenziójának.

Mit lehet elmondani a fogadalmi ajándékok vallásos dimenziójáról? A katonák votív felajánlásait fogadó istenségekkel kapcsolatban először is az tűnik fel, hogy úgyszólván minden istenség előfordul katonák patrónusaként, azaz nem lehet a görög istenvilágon belül egyértelműen kijelölni a háborúért felelős istenek körét. Háborús patrónusként jelenik meg a hellenisztikus anyagban Athéné, Zeus és a Dioskurosok mellett Asklépios, Hekaté, Artemis, Apollón. Ezen istenek háborús patrónus-funkcióját maguk a felajánlók hangsúlyozzák különböző melléknevek hozzáadásával. A leggyakoribb ezek közül a Sótér (megmentő), a Stratios (a hadjárat védőistene) ill. a Pontia (a hajózás istennője). Külön csoportot képeznek az erős lokális kötődéssel rendelkező istenek, mint pl. Athéné Lindia és Zeus Polieus Lindosban vagy Apollón Didymeios Milétosban. Ezek az istenek a vizsgált régiókban

* Ritualdynamik und Krieg in der hellenistischen Zeit. Témavezető: Prof. Dr. Angelos Chaniotis. Ruprecht-Karls Universität Heidelberg, Az értekezés az SFB 619 „Ritualdynamik“ keretében készült.

természetesen már korábban is tiszteletben álltak, az egyetlen megfigyelhető változás abban áll, hogy az istenek háborús funkciója a korábbinál jóval erősebbé vált.

A legfontosabb új háborús védőistenség az egyiptomi eredetű Isis és a vele társított görög eredetű Sarapis. Isis kultuszának elterjedése az Égei-térségben éppen a hellenisztikus kori katonákhoz köthető. Több olyan esetről tudunk – egy példa erre a gortyni Pyroos epigrammája –, ahol az Isis-kultuszt görög földön olyan katonák honosították meg, akik hosszabb ideig Ptolemaida szolgálatban álltak, és Egyiptomban megismerték Isis kultuszát.

A fogadalmi ajándékok szociális kontextusával kapcsolatban a legfontosabb újdonság a hellenisztikus korban a votív feliratok alapján az egyes katonákhoz, kisebb csoportokhoz, ill. egyes csapattestekhez köthető felajánlások tömeges megjelenése. Az újdonság természetesen nem az, hogy egyének és kisebb csoportok is állítottak fogadalmi ajándékokat, hanem az, hogy ezeket felirattal is ellátták, azaz nevüket és katonai tevékenységüket, teljesítményeiket megörökítették. A klasszikus korban ez, néhány ritka kivételtől eltekintve, csak a polisok által kollektíven állított felajánlásokra volt igaz. Felvetődik a kérdés, hogy mivel magyarázható ez a radikális változás? Az első válasz az, hogy a háborúk nemcsak veszélyekkel, hanem az anyagi gyarapodás lehetőségével is jártak, és ez fontos feltétele volt a fogadalmi ajándékok megszorapodásának. Különösen az offenzív háborúkban szerzett zsákmány nyújthatott lehetőséget a drága fogadalmi ajándékok felállítására. Erre a legjobb példát a 3–2. századi rhodosi felajánlások nyújtják. Rhodosi arisztokraták által vezetett egységek ebben az időben az egész Égei-térségben rendkívül aktívak voltak: erejük révén képesek voltak szembeszállni a ptolemaida vagy a seleukida hajóhaddal, rhodosi kereskedőhajókat kísérték, kalózkodtak, ill. maguk is kalózkodtak. Az ezekben az akciókban rejlő anyagi lehetőségeket jól mutatja, hogy a ma a Louvre-ban látható samothrakéi Niké egy rhodosi hajóhadtól származik egy valószínűleg 190-ben aratott tengeri győzelem után. A samothrakéi Niké nem volt egyedülálló fogadalmi ajándék: feltehetőleg hasonlóan pompás és nem kevésbé drága felajánlásokat állítottak rhodosi katonák a lindosi Akropolison is. Azt azonban nem tudjuk, hogy hogyan néztek ki a szobrok, mert Lindoson csak a szobortalapzatok maradtak fenn. A feliratokon a felajánlást felállító katonák nevén kívül azonban gyakran megadják a szobrot elkészítő művész nevét is: ebből következtethetünk a lindosi fogadalmi ajándékok nagy értékére.

A háborúból származó zsákmány tehát az egyik feltétele a fogadalmi ajándékok gyakoriságának. Ez azonban még nem magyarázza meg teljesen ezt a jelenséget, ezért fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mi volt a céljuk a katonáknak a felajánlásokkal? A választ abban kell keresnünk, hogy a katonai tevékenység, és különösen a katonai sikerek nagy mértékben hozzájárultak a társadalmi presztízs emeléséhez, ami a felajánlót az adott városban magasabb tisztségekhez és politikai befolyáshoz segíthette. A katonai tevékenységnek ezt a szerepét jól mutatják a korabeli kitüntetési határozatok, amelyeknek jelentős része a hadi téren aktív polgárokhoz szól. A katonáknak azonban csak csekély töredéke kaphatott kitüntetési határozatot: a többség számára a fogadalmi ajándékok nyújtották az egyetlen lehetőséget arra, hogy katonai tevékenységüknek maradandó emléket állítsanak.

A dolgozat második nagy egysége a háborúknak a városok vallási életére gyakorolt hatásával foglalkozik. Ezt a témát három nagy egységben tárgyaltam: 1. Az uralkodókultusz és a háború 2. Görög városok közös ünnepei 3. Városi ünnepek. Ez a három téma egyben egy történelmi fejlődést is felvázol a korai hellenisztikus kortól a római hódítás idejéig.

Az uralkodókultuszok alapítása és kibővítése a 310-es évektől a 3. század közepéig volt a háborúra adott reakció leggyakoribb formája a vallás szférájában. Ennek az volt az oka, hogy ebben az időben épültek ki rohamos gyorsasággal a nagy hellenisztikus monarchiák, és ezalatt a polisok számára jóformán semmilyen tér nem nyílt aktív katonai szerepvállalásra. Ebben a helyzetben a kultuszok kiváló módját kínálták annak, hogy a városok tartós kapcsolatot létesítsenek a győztes uralkodókkal anélkül, hogy a városi fölötti közvetlen uralmukat el

kellene ismerniük.

Az ehhez hasonló kultuszok alapítására a 279-ben kezdődő kelta betörés és 2. makedón háború között, az „ingatag egyensúly” rövid évszázadában a nagy monarchiák meggyengülése miatt egyre ritkábban került sor az általam vizsgált területen. A háborúkra és a háborús fenyegetésekre adott válasz ebben az időben ennek megfelelően alapvetően megváltozott: a városok igyekeztek olyan rítusokat és ünnepeket rendezni, amelyeken sok más polis is részt vett. Ebben az időszakba tartozik az *asylia*, azaz egyes szentélyek és városok területi sérthetetlenségének államközi szerződésekben történő elismerése, ami nem egy esetben együtt járt nagy „nemzetközi” ünnepek alapításával. A dolgozatom központi kérdésfelvetése szempontjából nagyon fontos, hogy a legtöbb ismert eset időben egybeesik valamilyen háborúval, vagy az adott várost érintő közvetlen háborús fenyegetéssel. Kézenfekvő ezért a következő értelmezés: az ünnepek alapítása, más városok meghívása, valamint az *asylia* elismertetése révén a városok széleskörű polisközi hálózatokat hoztak létre, amelyek az ingatag és veszélyes helyzetben a város helyzetének stabilizálását szolgálta, mégpedig egyrészt a külső partnerek semlegességének biztosításával, másrészt a széles hellenisztikus közvélemény erejével.

A 2. makedón háborúban aratott római győzelem után az ilyesfajta polisközi hálózatok kiépítése egyre kevésbé érte meg a belé fektetett rengeteg pénzt és energiát, sokkal többet ígért az új helyzetben a Rómához fűződő jó viszony és a városi presztízs növelése. Elképzelhető továbbá, hogy éppen az erősebbé váló idegen uralom tette szükségessé a helyi identitások hangsúlyozását. Nem véletlen, hogy ebben az időben alapították a legtöbb városi ünnepet, azzal a céllal, hogy megemlékezzenek a háborús győzelmekről, és hálát adjanak a háborúkban nem ritkán epifániájuk, azaz csodás megjelenésük útján segítő isteneknek.

Jó példa erre a kariai kisváros, Bargylia ünnepsége Artemis Kindyas tiszteletére. Az ünnepet Artemisnak az Aristonikos-felkelés idején bekövetkezett epifániája után alapították, majd bővítették ki két ízben is. Az ünnep számos fontos funkciója közül most csak kettőt emelnék ki: Bargylia ezzel egyrészt méltó emléket állított háborús szerepvállalásának a rómaiak oldalán, másrészt a többi kisázsiai város előtt nagy tekintélyre tett szert azért, hogy erős, győztes városként állította be magát, amely ráadásul egy hatalmas istenség oltalma alatt áll.

A hellenisztikus háborúk tehát sokféle és nagyon jelentős hatást gyakoroltak a görög vallásra: biztonsággal kijelenthető, hogy ez a hatás jóval erősebb volt, mint az archaikus vagy a klasszikus kori háborúk hatása. A háborúk nyomán számos új vallásos ünnep keletkezett, és sok régi ünnepet újítottak fel, ill. bővítettek ki. Mint az előzőkből bizonyára kiviláglott, ennek az volt az egyik fő oka, hogy ezek a rituálék a politika és a diplomácia szférájában kiválóan funkcionálizálhatók voltak. A szertartások funkcionálizálása azonban nem jelentette a polis-vallás szekularizálódását: Különösen az epifánia-történetek nagy száma figyelmeztet arra, hogy ezeknek a folyamatoknak nagyon komoly vallásos tartalma is volt. A vizsgálatom tehát újra ráirányította a figyelmet arra, hogy a hellenisztikus vallás hanyatlásáról szóló narratíva, amelynek legnagyobb hatású képviselője Martin P. Nilsson volt, nem tartható tovább.

A dolgozat eddig ismertetett fejezeteiben olyan esetekről volt szó, ahol a háború új vallásos rituálék létrejöttét vagy már létező rituálék kibővítését vagy intenzívebbé válását okozta. Az utolsó fejezetben a háborúk ezzel ellentétes hatását vizsgáltam, tehát azt, hogyan tette a háború esetenként lehetetlenné a vallásos szertartások végrehajtását, és hogyan reagáltak a hellenisztikus polisok ezekre a helyzetekre.

Hogyan reagáltak ezekre a helyzetekre a hellenisztikus polisok? A szentélyeket ért támadásokra egyrészt a szentélyek sérthetetlenségének már említett államközi szerződésekben történő elismerésével, másrészt a szentségtörőket sújtó isteni büntetés feliratos feljegyzésével. A klasszikus kori irodalomból, elsősorban Hérodotostól jól ismert az a motívum, hogy a szentségtörésért előbb vagy utóbb isteni büntetés jár. Hasonló történetek a hellenisztikus

korban feliratokon is megjelennek, közös jellemzőjük, hogy az isteni büntetés bennük mindig azonnal és rendkívül látványos módon következik be, így a bűn és a bűnhődés összefüggése a felirat minden olvasója számára világos, nem igényli specialista, azaz a történetíró magyarázatát. A legjobb példa erre az új hellenisztikus feliratos műfajra a Zeus Panamaros csodáiról szóló stratonikeiai (Karia) néphatározat (I. Stratonikeia 10.)

Az ünnepek kimaradására számos reakció létezett: Euergetések segítségével meg lehetett próbálni az ünnepeket az anyagi nehézségek ellenére is megrendezni, esetleg más helyre lehetett áthelyezni, vagy a rítusokat szerényebb formában is meg lehetett rendezni. Ha ezeknek a módszereknek egyike sem volt hatásos, akkor az ünnepek hosszabb-rövidebb ideig nem kerültek megtartásra. A hagyományos rítusokhoz való ragaszkodást jól mutatja azonban, hogy a háborúk elmúltával a városok az első adandó alkalommal felevenítették régi ünnepeiket.

Németh Attila

Epikuros az énről

Doktori értekezés tézisei*

Epikuros hitt abban, hogy filozófiai elméletének megértése mindenkinek zavartalan életet biztosít és ezért kész volt arra, hogy különböző lélegzetű munkákban fejtse ki nézeteit, a legrövidebb exhortációktól egészen a mértéket nem ismerő hosszas fejtegetésekig. Megértette, hogy nem lenne mindenki képes ugyanazt az intellektuális utat bejárni, amit nem tartott kizáró oknak a zavartalan élethez: azt tanította ugyanis, hogy rövid etikai alapelveinek memorizálásával is el lehet érni a lélek nyugalalmát, feltéve ha tanításának alappillérei valóban az életvitel integráns részévé válnak. Mindazonáltal az alapelvek nem arra szolgálnak, hogy rövidített utat biztosítsanak a zavartalan élethez, hanem arra, hogy Epikuros filozófiája mindenki segítségére siethessen (ἐπικουρεῖν), amint azt Epikuros beszédes neve is sugallja. Az alapelvek vagy a tanokat összefoglaló levelek könnyebben befogadhatók, és ha nem is magától értetődők, szándékuk szerint arra készítetik olvasóikat, hogy életük egészére reflektáljanak, amelynek eredményeként fel kell, hogy ismerjék: figyelmüket sokkal kevésbé kellene az örökkévaló halálra fordítaniuk, amely mindannyiunk számára ugyanolyan hosszú lesz, mint arra, hogy hogyan élnek a számukra adott idő során. Ha a tanítások összezavarnának valakit, az annak a jele, hogy segítségre van szüksége, éppen úgy mint mikor a testünk beteg és a megfelelő diagnózishoz és kezeléshez orvosra van szükségünk. Magunk megértéséhez a filozófiához kell fordulnunk.

A sikeres terápia igaz és részletes, univerzálisan alkalmazható filozófiai érveken kell, hogy nyugodjék, ahhoz, hogy Epikuros bárkit meggyógyítson. Epikuros egy olyan holisztikus etikai elgondolással rendelkezett, amelynek alapján mindenki megtalálhatta a számára megfelelő gyógymódot életének megreformálására. Ennek a gyógymódnak alapul szolgáló filozófiai érvek egy része elveszett vagy csak töredékesen maradt fenn, amelynek következtében Epikuros elméletének egyes részei homályossá váltak. A disszertációm elsődleges célja egy ilyen terület feltárása, nevezetesen Epikuros az énről alkotott elgondolásának rekonstrukciója a Herculaneumban talált fő művének, a *Természetről XXV.* könyvének papirusztöredékei alapján.

A disszertációm alaptézise szerint Epikuros egy olyan énkép fogalmát alkotta meg, amely lényeges etikai és metafizikai funkcióval bírt filozófiájában. Szövegszerűen a XXV. könyv első szakaszának utolsó nyolc, az én gondolásáról szóló fragmentuma nyújt bepillantást az önreflexió általi énkép fogalma megalkotásának módjairól, amely töredékeket az első fejezet, 'Epikuros az önérzékelésről', dolgozza fel. A töredékekből kétféle az énről reflektáló gondolkodás rajzolódik ki: a *pathologikos tropos* (az affekció módja) szerinti önreflexió során valaki a saját affekcióin keresztül ébred önmaga tudatára, míg az *aitiologos tropos* (az okság módja) szerinti önreflexió során valaki másokon keresztül ismeri fel a maga okságát és következésképpen a maga felelős énjét. A *pathologikos tropos* szerinti önreflexió funkciója az, hogy a minket ért affekciók mentén, az affekcióink általi énről vonatkozó gondolkodással osztályozzuk, hogy mely gyönyörök választandóak és mely fájdalmak kerülendőek és *vice versa*. Egy ilyen típusú gondolkodás alapvetően a hedonista *eudaimonia* maximalizálására

* A disszertáció eredeti címe: Epicurus on the Self. Royal Holloway, University of London. Department of Classics. Témavezető: Dr. Anne Sheppard. Opponensek: Prof. David Sedley – Christ College, Cambridge, és Dr. Raphael Woolf – King's College, London. A védés dátuma: 2009. december. 14.

Köszönet: Anne Sheppard kiváló témavezetését esszenciális módon egészítette ki tanárom Bodnár István fáradhatatlan kritikája, javaslatai, segítőkészsége, akinek a növendékének tekintem magam. Külön köszönettel tartozom Betegh Gábornak.

irányul és az affekcióknak egy olyan szerepet biztosít, amely szerint az affekciók a magunk és a világhoz való kapcsolatunk megértésében segítenek. Az *aitiologikos tropos* szerinti önreflexió funkciója az énről vonatkozó okság felismerése, amely Epikuros szerint elvezet bennünket a felelősségünkre vonatkozó *prolépsis* (előzetes fogalom) felismeréséhez, amely fogalom kulcsfontosságú szerepet tölt be Epikuros a determinista tézis elleni érvelésében a XXV. könyv második feléből származó töredékeiben. Így az énről vonatkozó önreflexív gondolkodás a zavartalan élet szükségszerű feltételévé válik, mert ennek segítségével kapunk helyes képet a magunk okságának lényegéről az epikurosi atomista elméleten belül és érthetjük meg, hogy cselekvéseink csak akkor körültekintőek ha összhangban állnak a testünk és lelkünk egészségével, azaz ha felismerjük, hogy az etikailag helyes életvitel csak az önismereten keresztül lehetséges.

A második fejezet, 'A lélek mint keverék', a XXV. könyv második feléből származó töredékek értelmezéséből kiindulva azt a kérdést kívánja megválaszolni, hogy Epikuros hogyan tudott számot adni a lélek önálló okságáról az atomista elméletén belül és fenntartani a magunk felelősségére vonatkozó *prolépsis* érvényességét. A fragmentumok értelmezése során kísérletet teszek a töredékekben szereplő terminológia reinterpretációjára, illetve az elemzés során bemutatom, hogy az epikurosi elmefilozófia két szélsőséges értelmezése, a redukcionista és a radikálisan emergens anti-redukcionista megközelítések miért nem kielégítőek a szövegek tükrében. Mindazonáltal a töredékek nem elégségesek egy végső következtetés levonásához, ezért arra csak az epikurosi elmefilozófiára vonatkozó ismereteink egészével juthatunk. A fő téziseim: (a) a töredékekben szereplő *ἀπογεγεννημένα* terminus (és a rokon terminusok) olyan sajátos mentális állapotokat vagy képességeket fejeznek ki, amelyeket mindig egyrészt a cselekvő számára adott körülmények, másrészt pedig a cselekvő mentális diszpozíciói határoznak meg; (b) az *ἀπογεγεννημένα* a fő oksági tényezője a cselekvéseknek, illetve mentális diszpozícióknak és nem teljesen determinált az alapul szolgáló atomok mozgása által; (c) mindazonáltal az *ἀπογεγεννημένα* az elmének egy fizikai állapota, és az okságának önállóságát az epikurosi lélek, mint keverék elmélete garantálja, illetve (d) az atomok elhajlása, aminek alapvető funkciója az oksági diszkontinuitás biztosítása az *ἀπογεγεννημένα* és az alapul szolgáló atomok között.

A harmadik fejezet, 'A morális kognitívizmus', a XXV. könyv utolsó néhány töredékének az elemzése során egyrészt azt vizsgálja, hogy Epikuros hogyan különböztette meg az állatias emberi viselkedést az állatok viselkedésétől a morális fejlődés kognitív jegyeinek hangsúlyozásával, másrészt pedig az énről vonatkozó önreflexív gondolkodás és az utolsó töredékekben fellelhető etikai kognitívizmus közötti összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

A negyedik fejezet, 'Lucretius és az elhajlás', az előző fejezetekben levont következtetések tükrében adja egy új olvasatát Lucretius *De Rerum Natura* II 251-293 sorainak. A fő téziseim szerint Lucretius a következő funkciókat tulajdonította az atomok elhajlásának: (a) egy kozmogóniát, hogy magyarázatot adjon az atomok ütközésére és így közvetve a kozmosok létrejöttére; (b) egy kauzálist, hogy az atomi és a mentális közötti összefüggés diszkontinuus legyen és (c) egy anti-fatalisztikus szerepet, hogy a cselekvések szabadságához nyitott jövőt biztosítson. Az elemzés központi tárgya (b), és eredménye a jól látható párhuzam a papirusz töredékekben kirajzolódó elmefilozófia és Lucretius testimóniuma között.

A disszertáció koherens filozófiai érveléssel nyújt betekintést Epikuros, az énről alkotott gondolataiba részben eddig még feldolgozatlan papirusztöredékek elemzésén keresztül és eredeti gondolatokkal járul hozzá az epikurosi lélekfilozófia és metafizika ismeretéhez.

Dávid Nóra Margaréta

A qumráni közösség thanatológiája a második Szentély korának eszmerendszerében és gyakorlatában

Doktori értekezés tézisei*

I. A disszertáció témája és célkitűzései

A holt-tengeri tekercsek felfedezését hatalmas érdeklődés követte: különböző tudományok képviselői, különböző szempontokból vizsgáldtak. A kutatások középpontjában a tekercsek és a telep, illetve a külső forrásokból már korábban is ismert esszénus közösség kapcsolata állt. Az intenzív régészeti kutatás megindulása után került előtérbe a telep közelében található temető. Különösen nagy szerepe volt és van a mai napig is a fent említett hármas kapcsolatrendszer feltérképezésében: léte az egyes elméletek esetében érvként szerepel pro és kontra egyaránt. A temető azonban önmagában is rengeteg kérdést vet fel, különösen a tekercsekkel együtt vizsgálva.

A qumráni telep romjaitól mintegy 35 méterre fekvő temetőben 1100-1200, a felszínen ovális kőhalommal jelölt sírt találtak. Ezek mindegyikében egy személyt temettek el, említésre méltó sírmelléklet nélkül. A sírok általában 1,5-2 méter mélyek, aljukon az akna teljes szélességében egy kisebb sírkamrát, loculust ástak, melyeket kötömbökkel, vagy téglákkal zártak le. A temető egyik legjellegzetesebb megkülönböztető-jegye a kor temetkezési szokásaitól a sírok észak-déli tájolása. Ennek okaként egyes kutatók a közösség kozmológiáját (az északon lévő Paradicsommal), míg mások a jeruzsálemi Szentély kultuszával való szembeszegülést jelölik meg.

A disszertáció célja a qumráni közösség és a halál viszonyának vizsgálata, kezdve az írásaikban megjelenő legapróbb gondolatfoszlánytól a felszínen a mai napig is látható sírok vizsgálatáig, valamint ennek elhelyezése a második Szentély korában elterjedt zsidó temetkezési szokások rendszerében. Céлом továbbá a halálnak és temetésnek, mint aktusnak, az egyén és a közösség életében betöltött szerepének vizsgálata. A kutatásban már többen kísérletet tettek az ismert régészeti eredmények és az írott források összehasonlítására, eddig azonban nem készült olyan tanulmány, mely az összes vonatkozó írott és régészeti forrást (a lehetséges párhuzamokkal együtt) vizsgálta volna, belehelyezve a második Szentély korabeli zsidó temetkezési szokások és formák világába, az eltérések lehetséges okait vizsgálva.

A kutatás során a qumráni közösség thanatológiája mellett fontos vizsgálni annak viszonyát a korabeli judaizmushoz és a többi létező vallási irányzathoz, csoporthoz is. Remélhetőleg az eltérések vizsgálatának eredményei nyomán a második Templom korabeli eszmék és szokások közt is könnyebben eligazodhatunk. Munkám folyamán a kutatásban eddig nem tárgyalt aspektusokból is vizsgálom a kérdéskört, melyek alkalmazásával új szempontokból, az eddigitől eltérően értelmezhetjük Khirbet Qumrán temetőjének és a közösségnek viszonyát.

Munkám során mindvégig szem előtt kell tartanom azt a tényt, hogy a telephez tartozó temetőnek mindössze töredékét tárták fel napjainkig, így statisztikai vizsgálatok elvégzése (bár sokan megpróbálkoztak vele) lehetetlen, hiteles eredményt nem hozhat. Céлом, hogy a témát a csekély régészeti eredményt nem elferdítve, a szövegekhez igazítva vizsgáljam, hanem azokkal összehasonlítva és elemelve, a belőlük rekonstruálható halál-halott-túlvilágképet egybevessem a tekercsekben olvashatóval, ezáltal bemutatva a közösség hozzáállását az elmúláshoz.

* Témavezető: Dr. Fröhlich Ida egyetemi tanár. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. Történelemtudományi Doktori Iskola. Eszmetörténeti Műhely

II. A kutatás módszertana és az értekezés felépítése

Dolgozatom bevezetőjében két fő célt tűztem ki magam elé. Egyik a qumráni közösség halállal kapcsolatos gondolatvilágának feltérképezése, gyakorlati megvalósulásának vizsgálata. A másik mindennek a közösséget szűken körülvevő világ, a második Szentély korabeli zsidóság halottkultuszában és temetkezési gyakorlatában való elhelyezése.

Az értekezés kutatástörténeti fejezetéből láthattuk, hogy a barlangok felfedezésével megnőtt az érdeklődés a telep, és vele együtt a temető iránt is. Számos leíró tanulmány született róla, a kevés feltárt sír alapján megindult a lehetséges párhuzamok keresése. Az előkerült csontvázak vizsgálata (a temető méretéhez viszonyítva elenyésző számban) alapján statisztikákat készítettek (nők aránya a telepen), továbbá más, hasonlóan megalapozatlan következtetéseket vontak le (pl. az elhunytak feltételezett foglalkozásáról). A harmadik fejezetben a telep és a közösség viszonyát vizsgáltam, mely a Qumránnal kapcsolatos kutatás egyik alapkérdése. Témám szempontjából is fontos egyértelművé tenni, hogy tanulmányaim során a Khirbet Qumránban feltárt települést és a barlangokban talált tekercseket egyaránt az esszéus közösséghez tartozónak fogadom el: azokat a közösség a telepen élő tagjai fogalmazták és írták, az ő eszmerendszerűket tükrözik. A csoport elhunyt tagjait pedig a telep mellett fekvő temetőbe temették el. Mindezt alátámasztják a következő fejezetben tárgyalt források: az ún. holt-tengeri tekercsek mellett az antik auktorok (Josephus Flavius, Alexandriai Philón, id. Plinius) írásai, továbbá a régészeti kutatás eredményei is.

A tekercsek halállal kapcsolatos részleteinek vizsgálatakor rajzolódott ki számomra, hogy a kutatás egyik legfontosabb iránya a tisztaság-tisztátalanság kérdése, valamint ehhez kapcsolódóan a 'szent' kiemelt szerepe. Mindent, ami szent, a lehető legtávolabb kell tartani minden tisztátalantól, leginkább a halott okozta legerősebb tisztátalanságtól. Ha mégis megtörténik a beszennyeződés, szigorú előírások szerint kell a megtisztulást elvégezni. A qumráni közösség sajátosan értelmezte ezt a többségi zsidó gondolkodásban is meglévő alapelvet. Az eltérés két fő ponton különböztethető meg. Egyrészt az esszéusok a halákhát a lehető legszigorúbban értelmezték, így sokkal szigorúbb, a megtisztulást (már a beszennyeződés első napján kötelező) és a szent integritását védő szabályrendszert állítottak fel. Másrészt önmagukat is szent és tiszta csoportként értelmezték, így a telepre és a tagokra is vonatkoztatták ezeket a törvényeket. Az ötödik fejezetben mindennek az egyik legfontosabb gyakorlati aspektusát, a tisztaság térformáló hatását vizsgáltam: a leginkább szent tértől távolodva találkozhatunk csak tisztátalan emberekkel, dolgokkal. A leírt rendszer koncentrikusságának meghatározó eleme a temető, valamint a holttest okozta tisztátalanság. A hatodik fejezetben láthattuk, hogy hogyan jelenik meg mindez a szövegekben és a temetkezési gyakorlatban (pl. temetők elhelyezése, temetés utáni megtisztulás módja). A következő fejezet a szövegekre koncentrált: első felében vizsgáltam azokat a tekercsekben előforduló kifejezéseket, melyek (bár több esetben átvitt értelemben) témámra vonatkoznak (pl. verem, féreg, örök tűz). Második részében pedig a halálra és temetésre vonatkozó szöveghelyeket vettem sorra.

Az értekezés következő egységének központjában a temető áll. A telephez tartozó sírkert mellett a felépítésében hasonlóképp bemutatását is fontosnak tartottam. A második Szentély kora általános temetkezési gyakorlatát bemutató fejezetből is kitűnik, hogy a qumráni gyakorlat milyen mértékben tért el mind a Szentföldön, mint a diaszpórában bevett zsidó temetkezési módtól.

III. Az értekezés főbb eredményei

A dolgozat több helyén is szereplő megállapítás, mely szerint a qumráni közösség thanatológiájának vizsgálatához nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre, az összegző fejezethez érve megdőlni látszik, hiszen láthattuk, hogy párhuzamok – legyenek azok

elméletiek, vagy gyakorlatiak – keresésével új irányokat indíthatunk a kutatásban.

Disszertációmban a legfőbb ilyen irányt a szövegekben a tisztaság és a tér jelentőségének vizsgálata jelentette. Az 5. és 6. fejezetekben láthattuk, hogy a közösség mindennapjaiban a tisztaság kérdésének alapvető formatív szerepe van, nagyban meghatározza cselekedeteiket. Olyannyira, hogy az általam vizsgált kérdéskör legjelentősebb megjelenése a közösség irodalmi anyagában a holttest okozta tisztátalansággal függ össze (főként a Templomtekercsben). Az attól való félelem, és a szent dolgok tisztaságának megőrzésére való törekvés formálja térszemléletüket is: cél a tisztátalan kizárása, a szent integritásának megőrzése.

Egyes szövegek alapján elmondhatjuk, hogy a közösség annyira szentnek tartotta magát és lakhelyét, hogy mind törvényeivel, mind gyakorlatával teljesen kizárta a halotti tisztátalanságot saját köreiből. Az általános zsidó törvénykezésnek megfelelő távolságba helyezte temetőjét, számos *miqveh*-t épített a megtisztulás lehetővé tételére, ill. a lehető legszigorúbban értelmezett minden rendelkezésére álló tisztasági törvényt.

A qumráni temetkezésekkel foglalkozó kutatás egyik alapvető kérdése, hogy a fenti szigorú tisztaságra törekvés mellett miért nem szerepel a tekercsekben az általuk megfelelőnek tartott temetési gyakorlat, a halott és a halál kezelésének útmutatója, leírás a sírok elkészítéséről. E kérdésre válasz az előbbi felvetés lehet: a magát szentnek tartó közösség oly mértékben zárta el a halott – mint a legerősebb tisztátalanság-forrás – okozta tisztátalanságot magától, hogy nem is említi azt semmilyen szinten. A tekercsek előkerülése történetének és kezdeti hányattatott sorsának ismeretében azonban sosem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy létezett hasonló tartalmú irat.

Mindenképp megjegyzendő, hogy a halál mellett a születés az élet egy másik alapvető eseménye, melyről szintén kevés – különösen gyakorlati oldalról említés történik az iratokban, kivéve annak tisztasági szempontból való tárgyalását a halákhikus szövegekben. A párhuzam szembetűnő, hiszen mindkét esemény jelen volt mindennapjaikban, még akkor is, ha a születés inkább a városokban, családban élő esszénusok számára volt megszokott esemény. A jelenség indoka véleményem szerint a fent vázolt „szent közösség”-felfogás: a szülés a halálhoz hasonlóan egy tisztátalan esemény, azt és az abban érintett személyt el kell különíteni a közösségtől.

Egy másik lehetséges válasz a szövegek temetkezési gyakorlattal kapcsolatos hallgatására a temető feltételezett párhuzamainak vizsgálatakor fogalmazódik meg. Tóbit könyve elemzésekor láthattuk, hogy a könyv szerzője számára ismert gyakorlat volt az egyszerű kivitelezésű aknasíros temetkezés, és természetesnek hat, hogy a példás életű Tóbit ily módon temeti el az általa talált testeket. Mivel a könyv nem szól arról, hogy díszes síremléket épített, vagy építtetett volna Tóbit magának és családjának – bár vagyoni helyzete alapján megtehetné volna – az is valószínűsíthető, hogy halála után őt és feleségét is ily módon helyezte fia örök nyugalomra. Ennek hátterében, a könyv palesztinai keletkezését elfogadva feltételezhetjük, hogy a szerző a létező legegyszerűbb gyakorlatot választotta életében is szerény hősének ábrázolásakor.

Az általános második Szentély korabeli gyakorlat ismertetésénél láthattuk, hogy az aknasírok elenyésző számban fordulnak elő a legjelentősebb nekropoliszokban (Jeruzsálem, Jerikó). Arról azonban nem feledkezhetünk meg, hogy ezek fennmaradásának esélye nem is hasonlítható a grandiózus sziklasírokéhoz: az idők folyamán könnyen eltűnhettek a föld színéről. Így, bár az ásatási naplókából e sírok kimaradtak, a legszegényebb emberek számára feltehetően ezek jelentették a végső nyugalom helyszínét.

Az egyszerű, jelentősebb sírmelléklet nélküli aknasírok alkalmazása a puritán életmódot folytató qumráni közösséghez tökéletesen illeszkedik, különösen, mivel a közösség irataiban többször említi magát „szegény”-ként, vagy „szegények gyülekezete”-ként. Kérdések a tizedik fejezetben bemutatott hasonló típusú sírok láttán merülhetnek fel: mi lehet a kapcsolat

az ott nyugvók, és az esszénusok között? Azok ismeretében beszélhetünk-e esszénus, vagy qumráni sírtípusról? Véleményem szerint nem bizonyítható, hogy bármi közük lenne az esszénus közösséghez azon túl, hogy az azokban nyugvókat eltemetők hasonló elképzeléssel rendelkeztek a halálról és az azt követő túlvilági létről. Nem tartották fontosnak a külsőségeket, sírjaikat nem díszítették a kor általános gyakorlatának megfelelően, azokba – kevés, egyszerű kivételtől eltekintve – nem helyeztek gazdag sírmellékleteket. Azonban fontosnak találták a sírok kőhalmokkal való jelölését, a sírok gondos elrendezését, és az elhunytak individualitásának megőrzését.

A qumráni temetővel és temetkezési szokásokkal foglalkozó legtöbb tanulmány azzal a mondattal zárul, hogy teljesen tiszta képet majd csak a temető teljes feltárása és a leletanyag feldolgozása után kaphatunk a közösség thanatológiájáról. Értekezésem célja azonban részben annak bebizonyítása volt, hogy az csak bizonyos részletkérdések megválaszolásához elengedhetetlen (melyek leginkább magával a közösséggel kapcsolatosak); más kérdések megválaszolásának nehézségeiben viszont csak részletproblémát jelent. Dolgunkat sokkal inkább a szövegek szűkszavúsága nehezíti meg, ami mögött azonban, amint azt láthattuk, sok esetben tudatosságot is sejthetünk.

Amit tehát a qumráni temetkezési szokásokból egyértelműen rekonstruálni tudunk a következő:

- A tekercsek alapján: a holttest tisztátalan volta miatt szigorú szabályrendszer övezi az azzal érintkezésbe kerülőket; a halottnak meghatározott térben kell lennie; tudunk temetőkről, de leírásukat nem ismerjük.
- A régészeti feltárások alapján: a telephez kapcsolódó temető sírjainak száma; alacsony hányadának pontos leírása, leletanyagának dokumentációja; a megtisztítási szertartások fontossága.
- Párhuzamok alapján
 - a) régészeti párhuzamok: a tizedik fejezetben vizsgált temetők leírásai;
 - b) irodalmi párhuzamok: Tóbit könyve alapján az aknasíros temetkezés gyakorlata.

Széles körben elfogadott, hogy a második Szentély korának általános temetkezési gyakorlatáról elegendő információ áll rendelkezésünkre, ahhoz, hogy kerek képet alkossunk róla. Azonban mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a fennmaradt síremlékek és irodalmi források többsége a társadalom egy felsőbb rétegének szokásrendszerét tükrözik, míg a szegényebbek gyakorlata ismeretlen. Úgy vélem, hogy a qumráni temető vizsgálata erre a kimaradó szegmensre is fényt vetít.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Az ókori zsidó missziológia forrásai. In: *Orientalista Nap 2005* (Budapest, 2007) 28-37.

The Terminology of Death at Qumran. In: K.D. Dobos – M. Köszeghy (eds.), *With Wisdom as a Robe. Qumran and Other Jewish Studies in Honour of Ida Fröhlich*. (Sheffield: Phoenix Press, 2009) 339-348.

A qumráni közösség temetkezési szokásai. In: *Studia Biblica Athanasiana* (sajtó alatt)

Zsidó temetkezési szokások a hellénisztikus kortól a Bét Searim-i temető felhagyásáig. In: *Tanulmányok évezredek történelméből* (PPKE-BTK) (sajtó alatt)

אפר szócikk. In: *Theologisches Wörterbuch Qumran* (sajtó alatt)

Burial in the Book of Tobit and in Qumran. In: *Proceedings of the 'DSS in Context Conference'*, Vienna. (Leiden: Brill) (közlésre elfogadva)

Recenziók

- Rachel Hachlili: *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period*. Leiden, Brill, 2005 In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* Tomus LVIII (2007) 222-225.
- Xeravits Géza: Könyvtár a pusztában. Bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem-bibliai irodalmába. Budapest, L'Harmattan, 2008. In: *Katekhón* V/1. (2008) 146-150.
- Tal Ilan: *Lexicon of Jewish Names in late Antiquity. Part III. The Western Diaspora 330 BCE-650 CE* (TSAJ 126) Mohr Siebeck, 2008. In: *Journal of Ancient Judaism* (sajtó alatt)
- Die Septuaginta – Texte, kontexte, Lebenswelten. Herausgegeben von Martin Karrer und Wolfgang Kraus (WUNT 219) Mohr Siebeck, 2008. In: *Journal of Ancient Judaism* (sajtó alatt)

Az értekezés témakörében konferencián elhangzott fontosabb előadások

2006. május 18.: Tér a történelemben konferencia, PPKE-BTK: *Jeruzsálem, mint szakrális tér az ókori zsidó temetkezésben*
2006. május 26-28.: VII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Debrecen: *Zsidó temetkezési szokások a második Templom korában*
2006. december: Orientalista Nap, ELTE: *Az ókori zsidó missziológia forrásai*
2007. július 15-20.: International Organisation for the Study of Old Testament/International Organisation of Qumranic Studies XIX. International Congress, Ljubjana: *To Die in Qumran*
2007. július 22-26.: Society of Biblical Literature International Meeting, Vienna: *The Terminology of Death at Qumran*
2007. november: Ószövetségi Apokrifek – tudományos szimpózium PPKE-BTK: *A rékhabiták története – rékhabiták a történelemben*
2008. február 11-14.: The Dead Sea Scrolls in Context Conference organised by the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna: *Burial in the Book of Tobit and in Qumran*
2008. augusztus 3-6.: European Association for Biblical Studies Annual Meeting, Lisbon, Portugal. Session: Sacred Space and the Bible: *Death, Burial and Sacred Space in the Temple Scroll*
2008. november 18.: Ószövetségi Apokrifek – tudományos szimpózium PPKE-BTK: „honnan jöttek, és hol temették el őket” – a próféták halálának emlékezete az ószövetségi apokrifekben
2009. február 1-2.: I. Meeting of the Society of Jewish and Biblical Studies in Central Europe (PPKE-BTK, Piliscsaba): *To Die as a Stranger – Jewish Burial Practices in the Diaspora in Antiquity*
2009. június 14.: Seminary on the Tobiads (Universität Wien, Institut für Judaistik): *Death, Burial and Sacred Space in Qumran*

Kiss Péter

A pannoniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései

Doktori értekezés tézisei*

I. A disszertáció témája és célkitűzései

A római utak kutatása hazánkban és külföldön egyaránt elsősorban az utak nyomvonalának és szerkezetének megismerésére irányul. A nyomvonalak rekonstruálásában, az útszakaszok hosszúságának és a települések távolságainak számításában a legnagyobb segítséget az *itinerariumok* mellett a mérföldkövek forráscsoportja nyújtja. Az utak mentén felállított kőoszlopok Pannonia településhálózatának legfontosabb forráscsoportját alkotják. Ezen túlmenően a mérföldkövek felirata – a mai kilométerkövekével azonos topográfiai szerepe mellett – a régészeti és történeti kutatás számára számos további információt nyújt. A feliratos mérföldkövek császárfeliratok; a római közigazgatás, útéptítés és -javítás, valamint a birodalmi propaganda emlékei, de alkalmanként egy-egy tartományi helytartó, civil vagy katonai közösség tevékenységét is jelzik.

A disszertáció célja a pannoniai mérföldkövek lelőhelyeinek és feliratainak elemzésével különböző szempontok vizsgálata táblázatok és térképek segítségével, a megállapított egyezések, hasonlóságok kiemelése, majd topográfiai, territoriális és történeti következtetések levonása. A vizsgálandó szempontokat három kérdésszóval lehet csoportosítani: ki, hol és miért állított mérföldköveket? A mérföldkövállító személyére vonatkozóan a vizsgálat arra irányul, hogy mely esetekben állapítható meg egyes közösségek, valamint a tartományi és a központi kormányzat, sőt esetlegesen a császár személyes szerepe az útjavítások lebonyolításában. A disszertáció vizsgálja továbbá a felállítási helyek topográfiai és territoriális jellegzetességeit, és ezeket foglalja rendszerbe. A harmadik kérdéskör, egyben a pannoniai mérföldköv-kutatás egyik fő kérdése, hogy milyen alkalomból illetve okból állították a rómaiak a mérföldköveket. Létezik-e egyáltalán a szakirodalomban elterjedt ún. „propagandisztikus” mérföldköv, avagy minden mérföldköv felállítása tényleges útéptítéshez köthető? A disszertáció egyúttal a kutatás által korábban érintett kérdéseket és egyedi esetekből kiindult feltevéseket is vizsgálat alá veszi, a munka célja egyben ezek megerősítése vagy elvetése.

A vizsgált anyag földrajzi lehatárolását nemcsak az ismert tartományhatárok, hanem a római kori közutak nyomvonala is adja. Ezért kerültek be a feldolgozásba a Borostyánkő út itáliai és noricum-i szakaszán előkerült mérföldkövek, és ezért nem maradtak ki a szomszédos tartományokba vezető utak Pannonián kívüli szakaszain felállított mérföldkövek sem. A munka időbeli határait csak a mérföldkövek adják meg: az első mérföldköv feltehetően a tartományi szervezés időszakából (Claudius?) származik, az utolsót pedig a Valentinianus kori katonai építkezések alkalmával állították.

A katalógus tartalmazza a felirat nélküli (lekopott, levéselt, vagy fel nem jegyzett feliratú) mérföldköveket és mérföldkövoklikat, illetve -bázisokat is. Összességében 338 mérföldköv került feldolgozásra (ebből 58 nem tartalmaz feliratot), valamint 22 további, a fenti mérföldköveken azonosított másodlagos felirat. Ezek tartományonkénti megoszlása a következő:

Pannonia: 293 mérföldköv (242 feliratos, 51 felirat nélkül) + 19 palimpsestus felirat
 Noricum: 37 mérföldköv (30 feliratos, 7 felirat nélkül) + 2 palimpsestus felirat
 Italia: 8 mérföldköv + 1 palimpsestus felirat.

* Témavezető: Dr. Borhy László egyetemi tanár. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Történelemtudományok Doktori Iskola. Régészeti Doktori Program

II. A disszertáció módszerei és felépítése

Nemcsak a vizsgált anyag mennyisége, hanem a vizsgálat módszerei is eltérnek a mérföldköveket vizsgáló korábbi munkáktól. A mérföldkövek útszakaszonkénti vizsgálata mellett kiemelt figyelmet kapott az ismert vagy távolságadatból feltételezhető mérföldkö-állítási helyek topográfiai és territoriális jelentősége. E helyszínek topográfiai térképen való ábrázolása a római utak ismert nyomvonalával együtt lehetőséget nyújtott távolságmérésre, és a mérföldkövek távolságadatának *itinerarium*okkal és a mért távolságokkal való összevetésére. Az útszakasz, mint lineáris topográfiai egység mellett a területi csoportosítás is szerepet kapott: így lehetett csak vizsgálni az egyes útfelügyeleti területek és az útjavításban résztvevő helyi közösségek mérföldkö-állító tevékenységét. A mérföldköfeliratok egyes részeinek (helytartó- és csapatnevek, útjavító formulák, útfők, császárnevek, titulaturák) vizsgálata számos topográfiai és kronológiai következtetés levonására bizonyult alkalmasnak.

A disszertáció felépítése a vizsgálati szempontok topográfiai (lineáris és területi) és kronológiai felosztását tükrözi. Az értekezés hat szöveges fejezetből áll. Az első fejezet a disszertáció témaválasztását és célkitűzéseit felvázoló általános bevezetést tartalmazza, amelyet a második fejezetben a téma kutatástörténeti áttekintése követi. A disszertáció harmadik, negyedik és ötödik fejezete alkotja a munka gerincét, amelyekben a mérföldkövek feldolgozásának alapját az útszakaszok, az útfők, és az egyes császárok uralkodása képezi.

A harmadik fejezet a mérföldkövek vizsgálatát a kutatásban szokásos, útvonalak szerinti csoportosításban végzi. A tartomány úthálózatának jellegéből adódóan az egyes útszakaszok három csoportban kerültek feldolgozásra: az Emonától északi irányban vezető utak, a Dráva- és Száva-menti utak, valamint a limesút és vele párhuzamos utak. A fejezet elsődleges célja az ismert vagy rekonstruálható mérföldkö-állítási helyszínek leírása, topográfiai térképen való ábrázolása, a helyszínek topográfiai vagy territoriális jelentőségének megállapítása, valamint a mérföldkövek távolságadatainak összehasonlítása a térképen mérhető távolsággal és az *itinerarium*ok adataival, és végül kronológiai következtetések levonása az út építéstörténetére vonatkozóan. Az egyes útszakaszokhoz tartozó fejezeti egységeket az útról rendelkezésre álló ismeretek (nyomvonalának ismertsége, nyomvonal rövid leírása, *itinerarium*mi említések, az út hossza, az ismert mérföldkövek száma és az útfők megnevezése) vezetik be, majd az egyes mérföldkö-állítási helyszínek bemutatása és elemzése következik. Az elemzés megkísérel rávilágítani a mérföldkövek egykori felállítási helyének topográfiai jelentőségére azáltal, hogy a helyszínen vagy közvetlen közelében ismert territoriális vagy tartományi határok, folyóátlékelők, útelágazások, civil és katonai települések, úttállomások és őrtornyok is a vizsgálat homlokterébe kerülnek.

A mérföldkö-állítási helyek ismertetését a vizsgálat szempontjait összefoglaló szövegközi táblázatok követik. Ebben az egyes útszakaszok mérföldköveinek, *itinerarium*mainak és térképen mérhető távolságainak a felsorolása található, a lelőhelyek topográfiai vagy territoriális jelentőségének jelölésével. Az egyes útszakaszokat feldolgozó fejezetek végén az út feliratos mérföldköveiből levonható kronológiai következtetések szerepelnek. Az útszakaszok szerinti feldolgozás három alfejezetét egy-egy részösszefoglalás zárja. A fejezetet a függelékben található 1:50.000 és 1:100.000 méretarányú topográfiai térképek felére kicsinyített másolatai egészítik ki, amelyeken a római útvonalakat és a mérföldkövek lelőhelyeit tüntettem fel. A térképi távolságméréseket RECTA C200 típusú analóg térképmérővel végeztem; a mérések eredményeit körzővel és méretarány-vonalzóval ellenőriztem.

A topográfiai vizsgálatok során kitűnt, hogy az útjavítások, és az azokat kísérő mérföldkö-állítások nem csak az egyes útszakaszokra korlátozódnak, hanem jellemzően kiterjedtek az adott útigazgatási központ (útfő) felügyeleti területére, territoriumára. Az útszakaszok mellett ezek a területi egységek képezték a vizsgálatok másik földrajzi kategóriáját, amelyet a disszertáció negyedik fejezete tartalmaz. A külön fejezet tette lehetővé a kutatásban szokásos lineáris (útszakaszok szerinti) megközelítés mellett a mérföldkö-állításokra jellemző területi

(útfők szerinti) elterjedés vizsgálatát, ami azért is fontos, mert az útfők egyszerre több útszakasz végpontját vagy csomópontját is jelenthették. A fejezetben elsősorban az útjavításról szóló formulák, a mérföldszámítás kiindulópontját jelentő útfők és a feliratokon említett katonai csapatok feldolgozása ad választ az útfelügyeletet érintő kérdésekre, és világít rá az útjavításban részt vevő, elsősorban katonai közösségek szerepére.

Az ötödik fejezet a pannoniai mérföldköállításokat kronológiai szempontok szerint vizsgálja, tartományi keretek között. A mérföldkövek időbeli csoportosításának alapja a császárok uralkodási ideje, majd további időbeli szűkítéssel az egyazon időszakra (évre) keltezhető mérföldköállítások, amelyeket esetenként egyes helytartók tevékenységi körében helyezhetünk el. A keltezések alapját jelentő titulaturák szövegvariációi adják az elemzések kiindulópontját; ebben a fejezetben a feliratok feloldott, sorolválasztások és zárójelek nélküli változata szerepel. Az egyes császárok tartományonkénti valamennyi mérföldköve elemzésre kerül a *titulatura*, a *casus*, a *damnatio memoriae*, a formula és ezek elterjedése szempontjából. A vizsgálatok alapjául a kronológiai adatokat tartalmazó szövegközi táblázatok, és a függelékben található áttekintő térképek szolgáltak. A fejezetet az útjavítást említő formulák kronológiai statisztikai és elemzései zárják.

A disszertáció hatodik, egyben utolsó fejezete tartalmazza az eredmények részletes összegzését. Az összefoglalást a pannoniai mérföldkövek jellegzetességeit, a feliratok elemeit bemutató általános rész vezeti be, majd a mérföldkövek e feldolgozás által megállapított topográfiai jelentőségének kifejtése, a mérföldköállítási helyszínek típusai, és összefoglaló bemutatása következik. Ezt követően az útjavítások rekonstruálható közigazgatási szabályszerűségeit, a helytartó, az útfelügyeletet ellátó útfő és a kivitelezésben részt vevő helyi közösség szerepét foglalom össze, végül a mérföldköállítás több mint 300 évig fennálló, pannoniai szokásának jellemzőit az egyes időszakokra vonatkozóan, időrendben haladva összegzem.

A disszertációt irodalomjegyzék zárja. A feldolgozott 338 mérföldkö leőhelyét, feliratát, keltezését és bibliográfiai adatait tartalmazó katalógus, valamint a topográfiai és áttekintő térképek a disszertáció második kötetét képező függelékben kaptak helyet.

III. A disszertáció főbb eredményei

A dolgozat tárgyát képező mérföldkövek feliratának és leőhelyének vizsgálata számos eredményt hozott. A mérföldkövek felirata jelenti a legfontosabb alapot történeti és topográfiai következtetések levonására. Bár a terminológiában előfordul a „felirat nélküli mérföldkö”, de az utazás, a távolságjelölés, az útjavítás és a propaganda szempontjából sem lenne értelme mérföldköveket feliratozás nélkül felállítani. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy ezek a mérföldkövek is rendelkeztek eredetileg festett, vagy halványan vésett felirattal, amely később lekopott, olvashatatlaná vált.

A mérföldkövet állító személy(ek) és közösségek

A mérföldkövek feliratozása meghatározott szabályok szerint történt, a felirat elemei kötött sorrendben követték egymást. Első helyen állt annak a személynek a neve, aki a követ állította: ez a császárkori feliratokon minden esetben maga a császár. A 242 feliratos pannoniai mérföldkövön összesen 227 esetben olvasható császárnév, vagy a felirat egyéb elemeiből lehet az uralkodóra következtetni. A császári családok összesen 44 tagja került pannoniai mérföldköveken megőrkítésre. Az egyetlen Augusta a pannoniai mérföldköveken, Philippus Arabs felesége, Otacilia Severa volt. Társascsászárok és Caesarok gyakrabban szerepeltek; összesen 10 császári családtag neve került a császár után második vagy harmadik helyre a mérföldkövek feliratán.

A császárkorban a helytartók neve csak a császár és a császári ház tagjai után szerepelhetett a mérföldköfeliratokon. A helytartó, mint a császár megbízásából az útkarbantartást írá-

nyító személy jelenik meg a tartományok mérföldkönyagában; nevük mellett általában *per* vagy *curante*, *curam agente* állt. A pannoniai tartományokban összesen hét helytartó neve került az eddig ismert mérföldkövekre, de a két tartomány között jelentős különbség figyelhető meg. Felső-Pannoniában az egyetlen helytartó, aki mérföldkövön szerepelt, a 201-ben hivatalát viselő, és a tartomány egészére kiterjedő útjavítást irányító – eddig 10 ismert mérföldköv feliratán megnevezett – L. Fabius Cilo. Alsó-Pannoniában hat helytartót ismerünk, akik útjavítási tevékenységüket mérföldköveken örökítették meg: T. Claudius Claudianus (3 mérföldköv), L. Baebius Caecilianus (2), Aelius Triccianus (14), Pontius Pontianus (5), Flavius Aelianus (1) és Cosinius Felix (1). Míg Pannonia Superiorban egyetlen évben történt a helytartó által elrendelt útjavítás, addig Pannonia Inferiorban a 198 és 252 közötti fél évszázadra oszlanak el a helytartók mérföldköveken való említései.

A helytartók megjelenése a mérföldköveken, az útjavításokban és mérföldkövállításban betöltött szerepükön túl, az adott helyszín tartományi hovatartozására is utal. Fontos hangsúlyozni, hogy a helytartó nem avatkozhatott a szomszédos tartomány ügyeibe, sőt a provinciája határát sem léphette át. Ezért az Aelius Triccianust és Pontius Pontianust megnevező, ménfőcsanaki mérföldkövek nagy valószínűséggel Alsó-Pannonia területén álltak, amelyek jelezhetnék Brigetio útfelügyeleti körzetének, vagy esetleg az *Azalusok civitas peregrinájának* egykori határát, de a néhány évvel korábban megváltozott tartományhatár új helyét is.

A mérföldkövfeliratokon szerepelhettek az útjavítást végző, és a mérföldkövet állító közösségek, amelyek – az eddig előkerült mérföldkövek tanúsága szerint – Pannoniában csak katonai csapatok voltak. A mérföldkövekre felírt csapatokat tekintve a tartományok között mennyiségbeli és időbeli különbségek is megfigyelhetők. Felső-Pannoniában egyedül a legio X Gemina által állított mérföldkövet ismerünk, míg Alsó-Pannoniában két legio és öt segédcsoport összesen 22 mérföldköve került eddig elő. A jelentős különbséget a limesút-szakaszok hosszának és az út mellett fekvő táborok számának a két tartomány közötti egyenlőtlen eloszlása is magyarázza. Időben a felső-pannoniai legio felirata megelőzi a szomszéd tartománybeli köveket; a legio X Gemina 201-ben állította a feliratát, az alsó-pannoniai csapatok pedig a 218 és 269 közé keltezhető időszakban. A Brigetio útfelügyeleti körzetében előkerült valamennyi, a legio I Adiutrix és az ala III Thracum által állított mérföldkövön szerepel az útjavításról szóló formula, míg a többi, Pannonia Inferiorban előkerült *miliariumon* hiányzik; kivételként említhető az Aquincumban állomásozó legio II Adiutrix által Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Otacilia Severának állított két mérföldköv, amelyeken *devotio*s formula található: *legio II Adiutrix devota numini maiestatique eorum*. A katonai körzetekre vonatkozó korábbi megállapítást, mely szerint a csapatnévvel ellátott mérföldkövek a katonai táboroktól legfeljebb 4 mp-ra találhatók, a legio X Gemina és az ala III Thracum a táboroktól egyaránt 7 mérföldre felállított mérföldkövei cáfolják. A katonai csapatok útkarbantartásra vonatkozó körzetei a táboroktól kiinduló utak mentén nem mindig hasonló hosszúságú szakaszokra vonatkoztak (mint pl. a legio II Adiutrix esetében), hanem a felügyelt útszakasz jellemzően a tábortól csak az egyik irányban vezető út mentén igazolható csapatnevet tartalmazó mérföldkövvel (pl. legio X Gemina, ala III Thracum).

A feliratokon gyakorta előfordul a személynevek, elsősorban uralkodók neveinek kivésése (*damnatio memoriae*). Érdekesség, hogy Severus Alexander és Maximinus Thrax feliratainak egy részén érintetlenül maradt a császárnév. Előbbi uralkodó esetében feloldották ugyan a *damnatio memoriae*t, de szinte elképzelhetetlen, hogy az a három év, ameddig az fennállt, ne lett volna elég valamennyi felirat „kezelésére”. Maximinus Thrax esetében nem tudunk hasonló feloldásról, ezért elképzelhető, hogy a mérföldkövek ledöntésével helyettesítették a kivésést, vagy vakolással, meszeléssel és festéssel tették olvashatatlanná a császár nevét, de az sem kizárt, hogy a pannoniai tartományokban nem teljesítették elég odaadón – vagy csak esetlegesen – a *damnatio memoriae*ről szóló *senatus consultumot*.

A formula

Az útjavításról szóló formulák 201 és 269 között kerültek a pannoniai *miliariumokra*. A két tartomány mérőföldkövein előforduló formulák között számbeli és időbeli eltérés is megfigyelhető, ami határozottan mutatja az útjavítások tartományonkénti különböző mértékét és idejét, amiből a tartományi igazgatás elsődleges szerepére lehet következtetni. Ezt a formulák adott tartományra jellemző vonásai is alátámasztják. Felső-Pannoniában a *vias et pontes* (vagy: *pontes et vias*) *vetustate conlabsas* (vagy: *conlapsas*), illetve *conruptas* (vagy: *corruptas*) *restituit* (vagy: *restituerunt*) formula kizárólagosnak tekinthető. Alsó-Pannoniára jellemző formula a Severus Alexander korában állított mérőföldkövek *restituit* kifejezése, amely Pannonia Inferior szinte egész területén megtalálható. Egyedülálló az Aquincum territoriumán előkerült *devota numini maiestatique eorum* felirat, amely kifejezetten fogadalmi áldozatként jelöli meg a felállított mérőföldköveket, vagy a Julianus kori *ob deleta vitia temporum praeteritorum*, keresztényellenes propagandát kifejező formula, de ezek nem váltak az egész tartományban elterjedté.

A tartományon belüli, territoriumok illetve útfelügyeleti körzetek közötti eltéréseket az egyidejűleg állított mérőföldkövek formuláinak különbségeiből és a különbségek ismétlődésének megfigyelésével lehetett megállapítani. A tartományhatár megváltozásával Alsó-Pannoniához került Brigetio territoriumán ismert mérőföldkö-formulák azt mutatják, hogy az útfelügyelet nem változott a határváltozással, és a tartományi szintű útjavításokat kivéve a mérőföldköfeliratokon megjelenő útfők voltak az útfelügyelet elsődleges ellátói. A Macrinus kori *vias et pontes vetustate corruptas restituerunt* formula Alsó-Pannoniában csak Aquincum útfelügyeleti területén jelent meg, az egyetlen, Brigetiótól mért távolságot mutató mérőföldkövön a *vias et pontes vetustate conlabsos restituerunt* szerepel. A Maximinus Thrax, III. Gordianus és Philippus Arabs korában állított mérőföldkövek formulái túlnyomórészt Brigetio, a formula hiánya pedig Aquincum útfelügyeleti körzetét jellemzik.

Az Aquincum útfelügyeleti körzetén belül megjelenő formulák vagy a hadseregben meglévő császárkultusszal vannak összefüggésben (*legio II Adiutrix devota numini maiestatique eorum*), vagy egy katonai közösség (*cohors milliaria Hemesenorum*) útfelügyeletben betöltött kiemelkedő szerepét mutatják. Az ala III Thracum által Brigetio útfelügyeleti területén állított mérőföldköveken a formula szóhasználatában és helyesírásában (*conlapsas-conlabsas*) jelentkező különbségek azt jelzik, hogy bár az útjavítást a feliratokon megörökített csapat végezte, a mérőföldkövek feliratára, feliratképére vonatkozóan nem volt előírt sablon, és nem kizárt, hogy több vésnök munkáját is igénybe vették.

A formulák időbeli változására utal a felső-pannoniai formulákban megfigyelhető jelenség, hogy a *conruptas* szó, és hasonult változata, a *corruptas* csak a Septimius Severus kori mérőföldkö-formulákban szerepel, Caracallától kezdve ez a szó eltűnik, és helyét átveszi a *conlabsas*, illetve a *conlapsas*. Az alsó-pannoniai formulák időbeli változása Aquincum útfelügyeleti területén csak annyiban követhető nyomon, hogy a provincia egész területére jellemző a Severus Alexander kori *restituit* kifejezés Maximinus Thrax uralkodása alatt, az Intercisa közelében előkerült három mérőföldkö kivételével eltűnik, és Aquincum területén ettől kezdve nem szerepelnek útjavítást kifejező formulák a mérőföldköveken. Nem így Brigetio esetében, ahol a Maximinus Thrax kori mérőföldköveken megjelent az egyedülálló *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* illetve *restituere iusserunt suis nominibus*. Az utakra használt *strata* kifejezést három mérőföldköre írták; ez a formula csak ebben az egy kampányban került a feliratokra, 238-tól kezdve a *vias vetustate conlabsas cum pontibus restituit* és szórendbeli változatai váltak általánossá Pupienus, Balbinus és III. Gordianus, III. Gordianus, Philippus Arabs, és II. Claudius mérőföldkövein.

Az útjavításról, hidak helyreállításáról szóló mérőföldkö-formulák hiánya nem jelenti azt, hogy a mérőföldkö-állítás más, „propagandisztikus” céllal történt volna, és a Philippus Arabs és Julianus kori, kifejezetten *devotiót* illetve keresztényellenes propagandát kifejező formulái

sem bizonyítják, hogy a mérföldkö felállítására nem útjavítás alkalmával történt volna. Ezt legjobban a Brenneren átvezető út mentén előkerült Julianus kori mérföldkövek példája igazolja: bár ezeket kifejezetten propagandacélúnak tartották, a lermoosi ásatások dendrokronológiai eredményei bizonyították, hogy a 4. század második felében tényleges útjavítások zajlottak a térségben. A via Claudia Augusta feltárásakor kapott dendrokronológiai adatsor alátámasztotta az út mintegy húszévenkénti rendszeres javítását a megépüléstől kezdve a római uralom végéig, és az út mentén talált mérföldkövek mindegyike megerősítést nyert. Az útépítésben a pannoniai kutatásban – faleletek híján – kevés figyelmet fordítottak a fa, mint építőanyag szerepére, de hogy használták az útépítésben, arra az újabb, ménfőcsanaki és Aquincum környéki útfeltárások nyújtottak adalékot, azonban dendrokronológiai vizsgálatra alkalmas faanyag egyelőre nem vált ismertté.

Az útjavítások során végzett munka elemeire vonatkozóan nagyon fontos adatot szolgáltat Septimius Severus noricumi útjavító formulája (*miliaria vetustate collapsa restitui iusserunt*), amely kifejezetten mérföldkövek helyreállításáról szól. Ennek alapján elképzelhető, hogy egyes útjavításoknak éppen a mérföldkövek helyreállítása volt az oka, mivel a mérföldkö is az út (*via publica*) része, tehát annak cseréje (levésése, stb.) is kimeríti az útjavítás fogalmát.

Útfő és távolságadat

A mérföldkövek feliratának utolsó eleme az útfő és a távolságadat. A pannoniai tartományok mérföldkövein szinte kivétel nélkül csak egy mérföldadat található, a több távolságadat nagyon ritka. Ilyen ismert a Sirmiumban előkerült, II. Constantius kori mérföldkövön, amelynek első sorában *mp V*, a felirat végén pedig egy másik, a teljes útszakaszt megadó távolság (*milia passus CCCXLVI*) szerepel. Két különböző távolságadat (*mp IV* és *mp XVI*) olvasható a Malata-Cusum útvonalon felállított mérföldkö két feliratán. Hasonlóan ritka eset a Mursa közelében előkerült, Maximinus mérföldkö feliratán szereplő távolságadat, amelyet két sorban írtak le (*CXXX/VII*). Útszakasz megnevezésére és a teljes úthossz megadására is csak néhány példa ismert a pannoniai tartományokból. A fenti, II. Constantius kori mérföldkö az Atranstól a Szávaig (*ab Atrante ad flumen Savum*) húzódó útszakasz hosszúságát jelölte. A szokatlan távolságadatból nem az útfelügyeleti rendszer megváltozására, hanem egy különleges, valószínűleg császári közreműködésre utaló formulával jelzett útjavításra lehet következtetni. Ezen kívül két további út ismert Pannoniából, amelyeken a szokványos útfőből és mérföldjelzésből álló távolságadattal szemben egy-egy útszakaszt neveztek meg: *a Roma S(avariam)* és *a Malata Cusum*. Róma útfőként való megjelenése nagyon ritka a tartományokban, Pannoniában ez az egyetlen előfordulása, és nagy valószínűséggel az út építésével vagy akár császári jelenléttel hozható összefüggésbe. Az út végét jelentő Savaria említése előrevetíti a colonia későbbi útfelügyeleti szerepét. Malata és Cusum egy rövid útszakasz két végpontja a limesút szerémségi térségében, ahol – vélhetően a dák háborúkkal való összefüggésben – ez a szokatlan mérföldszámítási rendszer alakult ki, és vált az alsó-pannoniai mérföldszámítási rendszer részévé.

Pannonia két tartományra osztása után megjelentek a római provinciák mérföldszámításának jellemző útfői, a városok és a legiotáborok. Az útfők a tartományhatár 214-ben bekövetkezett megváltozásáig Savaria, Carnuntum, Brigetio, Neviodunum, Andautonia, Siscia, Poetovio és Vindobona voltak Pannonia Superiorban (Scarbantia sejtethető, a Száva menti úton előkerült *ASIN* felíratrész pedig nem értelmezhető biztosan), Aquincum, Sirmium, és Malata pedig Pannonia Inferiorban. A határmódosítás után Brigetio átkerült Alsó-Pannoniához, de az útfők nem változtak (talán Sopianae kerülhet még szóba lehetséges útfőként), amiből arra lehet következtetni, hogy az útfelügyeleti rendszer a tartománnyá szervezés során kialakult, és ezen a rendszeren a későbbi közigazgatási változások sem módosítottak.

A mérföldszámítás rendszere az útfők által jelzett útfelügyeleti területekre épült, amelynek kiindulópontjait már az 1. században meghatározták, és később sem tértek el tőle. Az útfők

legiotáborok és városok voltak, amelyektől néha eltértek valamilyen különleges alkalom (hosszabb útszakasz építése, javítása), a történelmi helyzet (háborúk), vagy egyéb, eddig ismeretlen ok miatt. Az útfőt pannoniai mérföldköveken általában rövidítve írták a mérföldköre, mivel jól ismert nagyvárosok illetve legiotáborok képezték a mérföldszámítás kiindulópontjait. Azok az esetek, amikor kiírták az útfő teljes nevét, a szokatlanul nagy távolsággal (*ab Aquinco mp CCXXV*), az eltérő mérföldszámítási rendszerrel (*a Malata Cusum*) vagy a feliratok szövegezésének eltéréseivel magyarázható. A szomszédos Noricum Borostyánkő út által érintett települése, Celeia esetében általában *caput viae* nélküli mérföldadatot írtak a mérföldköre, de feltűnő módon a Celeia-Neviodunum úton a tartományhatárnál felállított mérföldköveken teljesen kiírták a település nevét. A teljes útszakaszt említő mérföldkö feliratok esetében eltérő a kép. A II. Constantius kori útjavításról megemlékező mérföldkö felirata részletesen feltünteti a megjavított út határainak nevét (*ab Atrante ad flumen Savum*), mivel nem a megszokott origókról volt szó, míg az 1. századi, Róma és Savaria távolságát jelző kövön a két város nevét csak rövidítve adták meg (*a Rom S*), mert az adott korszakban és az adott helyen kizárólag Róma és Savaria jöhetett szóba a rövidítések feloldásaként.

Amint azt a két Pannonia közötti határ is mutatja, a mérföldszámítás területi rendszere megőrizte egykori tartomány vagy valamilyen más közigazgatási egység (*regio*, katonai körzet, *civitas peregrina*, stb.) határát. További példa erre a Malata-Cusum úton a 3. századig megmaradt mérföldszámítás is. A rendszer kialakulása a következőképpen képzelhető el:

A meghódított térségbe először a katonaság érkezett. Az ő feladatuk volt az útépítés és a mérföldköállítás. Ebben az időszakban a területfelosztás még katonai jellegű volt, és létrejöttek a *civitas peregrinák*; ezek határaihoz illeszkedtek a mérföldszámítások is. A mérföldszámítások kiindulópontja a legtöbb esetben katonai központ volt. A tartományszervezés a katonai területek és bennszülött territoriumok helyén történt, létrejöttek a coloniák és municipiumok. A mérföldszámítás a katonai jellegű területeken (*limes*) megőrizte a régi távolságszámítást a legiotáboroktól és egyéb katonai jelentőségű pontoktól (Malata), a tartomány belsejében pedig csak a korábbi időszakban is meglévő, immáron városi településsé vált kiindulópontok maradnak meg. Tehát nem minden városból lett *caput viae*. A tartományhatár megváltozása esetén is megmaradt a mérföldszámítás módja, ezért véleményem szerint a két Pannonia közötti korábbi határ a 3. századi távolságadatoknak megfelelően Piliscsév és Pilisvörösvár között lehetett. Emellett Brigetio is megőrizte a korábbi útfő szerepét, Aquincum nem lett helyette az Arrabonáig terjedő szakasz távolságszámításának kiindulópontja. A Malata-Cusum távolságszámítás eredete szintén a katonai territoriumokban rejlik (amelyeknek kialakításában a dák háborúk is szerepet játszhattak), és talán nem véletlen, hogy Poetovio és Aquincum távolságszámítási szerepe nagyon hasonló: mindkettőnek van az egyik irányban rövidebb, néhány mérföldes, és egy jóval hosszabb, a dák front felé irányuló útfelügleleti szakasza.

A mérföldszámítás kiindulópontja rendszerint az adott város városfala illetve kapuja. A Rómából kiinduló utak mentén felállított mérföldkövek általában a Serviusi faltól illetve a *pomerium*tól mérik a távolságot, és hozzá hasonlóan a provinciákban is általában a város határától, a városkaputól számították a mérföldkövek távolságát. A pannoniai útfők esetében, legalábbis ahol mérésekkel igazolható, a mérföldszámítás a városok és legiotáborok kapuitól indultak ki. A mérföldkövek lelőhelyének térképi távolságmérése alapján két útvonalon fedezhető fel eltérés a szokásos rendszerhez képest: a Crumerum-Aquincum közötti, Dunamenti útszakaszon előkerült, biztos lelőhelyű és mérföldadatú mérföldkövek távolságadata és az előkerülési helyszín legiotábortól térképen mért távolsága között egységesen +1-1,2 mérföld a különbség a valós távolságok javára, ami arra utalhat, hogy az origó nem a legiotábor *porta principalis sinistrája* volt, hanem talán egy a polgárvároshoz közelebb eső pont.

Az Aquincumtól délre eső szakaszon is meglepően változnak a távolságok: az aquincumi legiotábor déli kapujától Intercisáig a távolságadatok kisebb különbségekkel megfelelnek a

térképi méréseknek, ám a 46. mérföldtől egy mérföldnél nagyobb, pozitív távolságeltérések mérhetők a mérföldadatokhoz képest. Ebben az esetben is a kivitelező egység, vagy egy kisebb, önálló útfelügyeleti területtel rendelkező közösség (Intercisa) tevékenységére lehet gondolni, amelynek során egy saját mérőponthoz mérték a távolságokat. A különbségek délebbre tovább nőnek, a Mursa környéki, Batina és Nestin közötti szakaszon a 10 mérföld körüli különbségek jelentkeztek, ami Sirmiumnál a 23 mp-ot is elérte. Ezeket csak részben lehet a térképi távolságmérés hibájának, vagy az utak eltérő vonalvezetésének betudni, sokkal inkább feltételezhető a római kori távolságmérésben kialakított helyi rendszer is, amely – noha a mérföldadatokat Aquincumtól jelölték a mérföldköveken – saját viszonyítási ponttal, egy helyi origóval rendelkezhetett.

A mérföldköállítás helyszíne

A pannoniai tartományok mérföldköanyagának vizsgálata során összesen 34 útszakasz eddigi ismert (publikált) nyomvonala került rögzítésre topográfiai térképeken, amelyeken a távolságméréseket el lehetett végezni. Az előkerült mérföldkövek száma, és elterjedése nem engedi meg azt a következtetést, hogy minden mérföldnél álltak *miliarium*ok. Sokkal valószínűbb, hogy a mérföldkövek egy részét úttállomások, települések, katonai táborok, őrtornyok, útkeresztezések, folyóátkelők vagy területi határok közelében állították fel. Ezeken az utakon tehát nem minden mérföldnél, hanem csak a közlekedés szempontjából fontos pontokon állítottak mérföldköveket.

A pannoniai utak változatosak ebből a szempontból. Az előkerült mérföldkövek alapján az tűnik ki, hogy voltak rövidebb útszakaszok, ahol minden mérföldnél állt mérföldkö, és szinte minden szakaszon vannak olyan mérföldköállító helyek, amelyek topográfiai vagy egyéb szempontból fontosak voltak. A különleges, II. Constantius kori *miliarium*, felirata meghatározta az úton állított mérföldkövek sűrűségét is, mivel a mérföldköveket *lapides quinariinek*, azaz az ötmérföldes köveknek nevezte. Az ötmérföldenként állított mérföldköveknek azonban egyelőre nincs további bizonyítéka.

A disszertáció a mérföldkövek lelőhelyének és feltételezett eredeti felállítási helyének környezetét vizsgálta. A térképi távolságmérések jelentős számban mutatták ki, hogy a mérföldkövek felállítási helye és az útfő közötti távolság kismértékben eltér a mérföldkövek távolságadatától, ami azt az álláspontot erősíti, hogy a *miliarium*okat nem egész mérföldeknél, hanem csak az útvonal jelentős pontjai mellett állították fel. A vizsgálatok alapján az alábbi, topográfiailag jelentős helyszínek csoportjai rajzolódtak ki:

A pannoniai tartományokban összesen 13 esetben kerültek elő mérföldkövek római kori útkeresztezések közelében, 18 mérföldköállító helyszín folyó- vagy patakátkelőnél volt, 40 lelőhely köthető polgári vagy katonai településhez, vagy útmenti épülethez (úttállomás, jelzőtorony). Azt a megfigyelést, hogy több mérföldkö szomszédos közösségek territoriumainak határánál, és útfelügyeleti vagy tartományi határok közelében került elő, a vizsgálat 14 mérföldkö által jelölt helyszín esetében valószínűsítette.

Azoknak a helyeknek, ahol több, egyező távolságadatú mérföldkö került elő, a kutatás különös jelentőséget szokott tulajdonítani. Összesen 41 ilyen helyszín található a vizsgálati anyag által lefedett területen. Megoszlanak a vélemények, hogy a korábbi oszlopokat a helyükön hagyták-e vagy sem. A vizsgálatok alapján az tűnik valószínűnek, hogy új mérföldoszlop állításakor a korábbi mérföldköveket a helyükön hagyták, kivéve, ha azok ledőltek és eltörtek, mivel azokat javítani nem lehetett. Ezt bizonyítják a *damnatio memoriae* nyomai, hiszen egy ledöntött kő feliratát nem lett volna értelme kivésni, másrészt az *in situ* elkerült mérföldkövek Arabiából (Traianus útja), Hispaniából, Germaniából (Koblenz), Dalmatiából stb., ahol az út egyik oldalán sorakoztak az egymást követő császárok mérföldkövei.

Ritka eset, amikor egyazon helyen ugyanannak az uralkodónak kettő (vagy három) mérföldköve került elő. Ezekre a szokatlan esetekre (Severus Alexander, Maximinus Thrax és

Philippus Arabs korában) nem létezik általánosan elfogadott magyarázat, hanem minden esetet külön meg kell vizsgálni. Egyforma felirattal ellátott mérföldkövek esetén fennáll a gyanú, hogy a másodikat pótlásként állították. Több esetben megfigyelhető, hogy az egy helyen álló feliratok kelezése különbözik, azaz eltérő évben állították őket, de a mérföldkőállítások propagandisztikus megnyilvánulását legjobban az Intercisánál előkerült, Aquincumtól számított 50 mérföldet jelző, Maximinus kori mérföldkövek mutatják, ahol a rendszeres időközönként folytatott útjavításoknak eltérő, a mérföldkövet állító személyek egyre bővülő körét tartalmazó feliratokkal állítottak emléket. A mérföldkövek állításának ez az Alsó-Pannoniában leginkább Maximinus Thrax korában jelentkező divathullámnak tudható be, amikor az egyes, útjavításokkal megbízott közösségek éltek azzal a jogukkal, hogy a felügyeletük alá tartozó útszakaszon akkor és annyi mérföldkövet állítsanak, amikor és amennyit akarnak, mindenfajta központi hozzájárulás nélkül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a térségben ne történt volna útjavítás, és kizárólag propagandisztikus célból állították volna a mérföldköveket.

Kronológia

Az első pannoniai mérföldkövek az 1. századból származnak, és valószínűleg az útépitések időrendjét követték, így először az északi limes-szakaszhoz (Carnuntum) és a keleti, dák hadszíntérre vezető utak mellett kerültek felállításra. A különleges távolságadatú, szombat helyi mérföldkő a Borostyánkő út Savariáig történő kiépítését jelezhetette, de a Claudius korra való kelezése csak közvetett módon lehetséges. A szerémségi limesút-szakaszon előkerült Nerva mérföldkő állítására már feltehetően a csapatmozgások miatt elhasználódott utak javítása kapcsán került sor.

A táborok létesítésének időrendje is hatással lehetett az útépitések és az első útjavítások emlékére állított mérföldkövek helyére vonatkozóan, így a legkorábbi mérföldköveket az első katonai táborok közelében állíthatták. A korai mérföldkövek szinte teljes hiánya miatt azonban nincs lehetőség az 1. századi úttörténetre, és így az utak építésére vonatkozó következtetések levonására.

A tartomány 106-ban történt kettéosztása után a 2. század közepéig szinte kizárólag Felső-Pannoniából ismerünk mérföldkövet; kettőt Hadrianus korában állítottak a tartomány nyugati részén, Savaria és Poetovio territoriumán, kilencet pedig Antoninus Pius uralkodása alatt Neviodunum territoriumán, és a tartomány északi részén, Vindobona és Carnuntum térségében. A Neviodunum környéki útjavítások három évre (139-141) elhúzódtak, míg a Duna mentén egységesen 143-ban történt a mérföldkőállítás. Alsó-Pannoniában mindössze egy Antoninus Pius kori mérföldkő került elő a limesút szerémségi szakaszán, viszont az intercisai hídépítésről szóló felirat jelentős, az utakat érintő építési tevékenységre utal ebben a tartományban is. Marcus Aurelius korából három mérföldkövet ismerünk Pannonia Superiorból és hatot Pannonia Inferiorból. Valamennyi mérföldkő egységesen 161-re kelezhető, ezek szerint az útjavítások egyetlen évben zajlottak.

Septimius Severus korában mindkét pannoniai tartományban gyakoribbá vált a mérföldkövek állítása, míg azonban Pannonia Superiorban később ismét visszaesik a mérföldkövek száma, Pannonia Inferiorban a 3. század közepéig tovább növekszik a gyakoriságuk. A felső-pannoniai nagyszabású, az egységes szövegezés és formula szerint 201-re kelezhető útjavítás az ismert mérföldkövek alapján – az Antoninus Pius korához hasonlóan – két csoportra osztható: a déli csoportot (9 mérföldkő) a Neviodunum és Siscia territoriumán, míg az északit (5 mérföldkő) a Vindobona, Carnuntum, Scarbantia és Brigetio territoriumán előkerült mérföldkövek jelzik. Az alsó-pannoniai útjavítások az ismertté vált 8 mérföldkő alapján 198-ra és 199-re kelezhetőek, azaz három évvel korábban kezdődtek, mint Pannonia Superiorban. A mérföldkövek jelentős száma, és nagy területen való elterjedése, valamint a helytartók nevének megjelenése egy mindkét tartományra kiterjedő, valószínűleg a teljes úthálózat felújítását

célzó munkálatokat mutat.

A tartományhatár 214-re keltezhető megváltozása után több mint két évtizedes hiátus jelentkezik a felső-pannoniai mérföldköállításban, ami persze lehet csupán a véletlen műve is, de talán az útjavítások rendje (10-20-40 évenként) és kampányszerű jellege magyarázatot adhat erre. Pannonia Superiorban a 214 és 235 közötti időszakból nem ismerünk biztosan a tartományhoz köthető mérföldkövet (az egyetlen Elagabalus kori felirat tartományi hovatartozása vitatott). A hiátus egyáltalán nem szokatlan (Marcus Aurelius és Septimius Severus korában történt két útjavítási kampány között például 40 év telt el), inkább csak a szomszédos Pannonia Inferior ugyanebből a korból származó nagyszámú mérföldkö-sorozatai mellett tűnik fel, ugyanis érdekes módon a Macrinus, Severus Alexander, Maximinus Thrax és Philippus Arabs uralkodása alatt, Alsó-Pannoniában végbemenő mérföldköállítási kampányoknak nyoma sincs Felső-Pannoniában. Ez az eltérés sejteti, hogy a tartományi igazgatás szerepe ebben az időszakban jelentősen megnőtt.

Pannonia Inferiorban 217-től rendkívüli módon megemelkedett az ismert mérföldkövek száma. A legtöbbet Macrinus, Severus Alexander, Maximinus Thrax, és Philippus Arabs korában állították, és csak Traianus Decius-tól kezdve válik ismét ritkábbá a mérföldköállítás. A 217-től 249-ig tartó időszak tehát – az eddig előkerült mérföldkövek alapján – a mérföldköállítás virágkorának tekinthető a tartományban. 249 és 284 között jóval kevesebb feliratot állítanak az utak mentén.

A katonacászárok korszaka változást hozott a feliratozás szokásában is: az uralkodóváltásokkor rendszerint hibás, egymásnak nem megfelelő *tribunicia potestas* és *consuli* címek szerepelnek a császári titulaturákban, a 235-től 268-ig terjedő időszakban. A megfigyelt esetek nagy száma arra utal, hogy a felirat készítőinek egyszerűbb lehetett a gyakran változó uralkodók címeinek bizonytalan *iteratioszáma*it leghagyni a mérföldkövekről, mintsem esetleg hibás adatokkal feliratozni. Hasonló ok feltételezhető azon mérföldkövek esetében is, amelyekre csak a császárneveket írták *titulatura* nélkül (pl. II. Claudius, Trebonianus Gallus), vagy ahol *iteratioszám* nélküli, de egymást nem kizáró *tribunicia potestas* és *consuli* cím jelent meg (Valerianus).

Philippus Arabsot követően, az ismert mérföldkövek alapján feltételezhető, hogy alábbhagyott a mérföldköállítás alsó-pannoniai „divatja”, és csak elvétve kerültek elő mérföldkövek Traianus Decius, Trebonianus Gallus, Valerianus, II. Claudius, Aurelianus, Tacitus és Florianus császárok korából, Felső-Pannoniában pedig már Valerianus korában lezárult a 3. századi mérföldköállítás, legalábbis az ismertté vált feliratok tükrében.

A tetrarchia korából viszonylag több mérföldkö ismert Valeria tartományban, a 4. század további részéből viszont nagyon kevés mérföldkövet ismerünk. Az eddig ismert utolsó mérföldkövet a pannoniai tartományokban Valentinianus korában állították Siscia környékén.

Nem kétséges, hogy a mérföldkövek történeti következtetések levonására is alkalmasak. Az újabb régészeti kutatások alapján az tűnik célszerűnek, hogy nem feltétlenül kell minden mérföldköállítást, illetve útjavítást közvetlen történelmi eseménnyel magyarázni. A via Claudia Augusta dendrokronológiai vizsgálatokkal keltezett, több mint három évszázadon keresztül tartó, 10-25 évenkénti javításának mindegyikére nehéz is lenne történelmi magyarázatot találni. Ami a régészeti adatokból biztosra vehető, az a folyamatos és gondos útkarbantartás. Talán nem tűnik túlságosan merész következtetésnek, hogy gazdaságilag jobban kifizetődő rendszeres időközönként kisebb javításokat végezni, mint ritkán, kampányszerűen nagy kiterjedésű és drágább, teljes körű útfelújítást finanszírozni. A történelmi eseményekre csak közvetett módon utalnak a mérföldkövek által jelzett útjavítások. Az egyes útjavítások közötti, változó hosszúságú időtartam utalhat az utak elhasználódására és ezen keresztül az adott időszak forgalmára, a mérföldkövek jelentős számban való megjelenése egy kisebb térségben pedig kifejezheti a mérföldköállítás szokásához fűződő viszony időszakos megváltozását, ami

egyres közösségekhez vagy útfelügyeleti központokhoz köthető divattal magyarázható.

IV. A szerző publikációi a disszertáció témájához kapcsolódóan

- Kiss, P. – Sosztarits, O.: Ein besonderer Meilenstein aus Savaria. *Savaria* 23/3. 1996-1997(1998) 101-113.
- Kiss P. – Sosztarits O.: Egy különleges mérföldkő Savariából. *Pannicvlvs Ser. C. Nr. 81.* 1999.
- Buócz T.: *Lapidarium. Savaria Múzeum.* (A 2. kiadást javította, bővítette, szerkesztette: Kiss Péter) Szombathely 2003. 119 p.
- Buócz, T.: *Lapidarium. Savaria Museum.* (Verbesserung, Erweiterung, Gestaltung der 2. Auflage: Peter Kiss) Szombathely 2003. 119 p.
- Kiss, P.: Das frühe Savaria/Szombathely. In: *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. Ausstellungskatalog.* Carnuntum 2006. 138-140.

KONFERENCIA

István Hahn Lectures

Az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszéke és a Hahn István emlékére a Család által jegyzett *Non omnis moriar Alapítvány* Kuratóriuma 2010. március 29.-én nemzetközi kollokviumot rendezett II. István Hahn Lecture címmel. Az esemény színhelye az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék Hahn Istvánról elnevezett szemináriumi terme volt (Múzeum krt. 6-8. I. em. 138).

A kollokvium programja:

Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánjának megnyitó beszéde.

Díszelőadás:

Ioan Piso (Kolozsvár): *Capitolia, epulum Iovis und dies Iovis. Die Beispiele von Dakien, Pannonien und Hispania Tarraconensis*

További előadások:

Marc Mayer (Barcelona): *La céramique avec inscriptions de La Maja (La Rioja, España)*

Radu Ardevan (Kolozsvár): *Die Verteilung der römischen Provinz Dakien in der Geschichtsschreibung*

Giulia Baratta (Macerata): *Riefelsarkophage und Bildersprache*

Kató Péter (Budapest-Heidelberg): *Philoï kai symmachoi: Polis-Netzwerke und der Krieg in der hellenistischen Zeit*

Németh György

Xe Table Ronde de l'Épigraphie Grecque et Latine

A nemzetközi konferenciát a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszéke és az MTA DAB Epigraphicai Munkabizottsága szervezte 2009. március 30-31.-én a Debreceni Egyetemen.

A konferencia programja:

Ioan Piso (Kolozsvár): *Die Anfänge der Provinz Dakien*

Marc Mayer (Barcelona): *La céramique avec inscriptions de La Maja (La Rioja, España)*

Giulia Baratta (Macerata): *Riefelsarkophage und Bildersprache*

Radu Ardevan (Kolozsvár): *Nochmals ueber eine Fabia-Familie von Apulum*

Kovács Péter (DAI Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik): *A Phrygian soldier in Pannonia*

Szabó Ádám (MNM): *Divus Commodus in Scarbantia*

Szabó Edit (DE): *Sau mit drei Ferkeln. Beiträge zur politischen Propaganda des Vespasian*

Forisek Péter (DE): *The Logistics of Arrian's Alan Campaign*

Kató Péter (ELTE - Heidelberg): *Bemerkungen zur „militärischen Kultur“ in den hellenistischen Städten*

Szabó László (DE): *Das Cognomen Sarmaticus und die Sarmatenfeldzüge*

Németh György (ELTE – DE): *Une inscription magique de Carthage*

Szalai Krisztina (DE): *Die Verehrung des Silvanus im religiösen Leben der pannonischen Vereinen*

Gradwohl Edina (SOTE): *Women doctors on inscriptions*

Németh György

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak „titkossá”. Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével, elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsinos lenne, ha a bemutató írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám*), és a kiadvány *mennyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal (Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszék, 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.).

A rovatot összeállította Németh György

Adamik Béla: A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Apollo Könyvtár 30. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 281 old. ISBN 978-963-446-537-9. Ára: 2800 Ft.

Adorjáni Zsolt – Jutai Péter: ARISTEIA. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiorum Philologiae Classicae IV. országos konferenciáján elhangzott előadások. Piliscsaba, 2009. május 29–30. Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiorum Philologiae Classicae, Budapest, 2009. 193 old. ISBN 978-963-06-7979-4.

Alföldi András: A korai Róma. Fordította Takács Levente. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2009. 442 old. ISBN 978-963-9857-29-2. Ára: 3900 Ft.

Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál (szerk.): Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. A 2008. évi Magyar Tudomány Ünnepe keretében elhangzott előadások. ELTE Régészettudományi Intézet – L'Harmattan, Budapest, 2009. 158 old. ISBN 978 963 236 231 1. Ára: 3500 Ft.

Arisztotelész: Az égbolt; Pszeudo-Arisztotelész: A világrend. Fordította Lautner Péter és Bugár M. István. Filozófiai Írók Társasága, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 242 old. ISBN 978 963 05 8736 5. Ára: 3200 Ft.

Borhy László: Brigetioi amphitheatrumok? Pytheas Kiadó, Budapest, 2009. 126 old. ISBN 978-963-9746-61-9. Ára: 9000 Ft.

Dobos Károly Dániel – Kőszeghy Miklós (szerk.): With Wisdom as a Robe. Qumran and Other Jewish Studies in Honour of Ida Fröhlich. Sheffield Phoenix Press, Sheffield, 2009. 549 old. ISBN 978-1-960655-57-8. Ára:

Fodor István – Kulcsár Valéria (szerk.): Szkíta aranykincsek. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009, 132. ISBN 978 963 7061 61 5. Ára: 2400 Ft.

Gaál Attila (szerk.): A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2009. 502 old. ISBN 978-963-7209-31-4.

Gáspár Dorottya: Pannonia régészete. Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2008. 239 old. 234 old. 245 kép. ISBN 978-963-87259-3-6. (Megegyezik a 2006-os debreceni kiadással, az ΑΓΑΘΑ XX. kötetével)

Graf, Fritz: A mágia a görög-római világban. Fordította Torma Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 238 old. ISBN 978 963 693 015 8. Ára: 3590 Ft.
További információk: <http://www.gondolatkiado.hu>

Hajdu Péter–Ferenczi Attila (szerk.): A klasszikusok magyarul. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. 233 old. ISBN 978-963-506-781-7. Ára 2300 Ft.
Hajdu Péter, Ritoók Zsigmond, Nagyillés János, Könczöl Miklós, Könczöl-Kiss Erzsébet, Ferenczi Attila és Berkes Lajos tanulmányai Homéros, Lucanus, Tacitus és más latin nyelvű prózaírók magyar fordításairól.

Hamar Imre – Salát Gergely (szerk.): Kínai történelem és kultúra. Tanulmányok Ecsedy Ildikó emlékére. Sinológiai Műhely 7. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. 256 old. ISBN 978-963-506-806-7.

Havas László – Takács Levente – Tegye Imre (szerk.): Schola Europaea. Classica, mediaevalia, neolatina III. Debrecen–Budapest, 2009. 423 old., 9 kép. ISBN 978 956 473 294 5.

Hoffmann Zsuzsanna: Antik nevelés. Iskolakultúra 35. Veszprém, 2009. 188 oldal. ISBN 978 963 693 086 8. Ára: 2200 Ft.

Hornung, Eric: Az egy és a sok. Az óegyiptomi istenvilág. Fordította Bechtold Eszter. Typotex Kiadó, Budapest, 2009. 248 old. ISBN 978-963-2790-30-5. Ára: 3200 Ft.

Hudák Krisztina – Nagy Levente: Megfestett mennyország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. Második, bővített kiadás. Örökségi füzetek 6. Pécs, 2009. 98 oldal. ISBN 978-963-86767-5-7.
További információk: <http://www.pecsorokseg.hu>

Janzsó Miklós – Szabó Ádám Ágoston (fordította és a bevezetést írta): Városi törvények a római köztársaság utolsó századából. Tabula Heracleensis, Lex Ursonensis. Documenta Historica 82. JATEPress, Szeged, 2009. 51 old. HU-ISSN 1216–0954.
További információk: <http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Kovács Péter – Szabó Ádám: Tituli Aquincenses. Volumen I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri. Ediderunt Ádám Szabó, Péter Kovács, Bence Fehér, Barnabás Lőrincz, Zsolt Mráv, Margit Németh. Pytheas, Budapest, 2009. 406 old. ISBN 978-963-9746-5.

Kovács Péter – Szabó Ádám: Tituli Aquincenses. Volumen II. Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti. Adiuvante Bence Fehér. Ediderunt László Borhy, Bence Fehér, Péter Kovács, Barnabás Lőrincz, Zsolt Mráv, Margit Németh, Ádám Szabó, Endre Tóth. Pytheas, Budapest, 2009. 452 old. ISBN 978-963-9746-5.

További információk: <http://www.pytheas.hu>

Krawczuk, Aleksander: Római császárnék. Fordította Dávid Csaba. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2008. 235 old. ISBN 978-963-267-024-9. Ára: 3600 Ft.

Krupp József: Distanz und Bedeutung. Ovids Metamorphosen und die Frage der Ironie. Winter Verlag, Heidelberg, 2009. 200 old. ISBN 000 382 535 6787. Ára 40 €

Mayer Péter: A líra születése. A korai görög iambosköltészet. Apollo Könyvtár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 276 old. ISBN 978 963 05 8652 8. Ára: 3675 Ft.

Meijer, Fik: Gladiátorok. Fordította Dióssi Adrienn. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 171 old. ISBN 978 963 693 130 8. Ára: 2490 Ft.

Mráv Zsolt: Dunakeszi – késő római kikötőerőd. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein I. Budapest, 2009. 32 old. ISSN 2061-1560.

Nagy Ágnes: Qui a peur du cannibale? Récits antiques d'anthropophages aux frontières de l'humanité. Brepols, Turnhout, 2009. 301 old. ISBN 978-2-503-53173-1.

Nemes Zoltán: Antik álmok álmodója. Sarkady János életútja, tudományos munkássága, szakirodalmi és fordítói tevékenysége. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 218 old. ISBN 978 963 473 263 1.

Órigenész: Kelszosz ellen. Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta, valamint a névmutatót készítette Somos Róbert. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 659 old. ISBN 978 963 662 196 4. Ára: 4600 Ft.

Péter-apokalipszis. Ge'ez (klasszikus etióp) eredetiből fordította, kommentálta és a tanulmányt írta Pesthy Monika. Corvina Kiadó, Budapest, 2009. 146 old. ISBN 978 963 13 5840 7. Ára: 3600 Ft.

Salles, Catherine: Hétköznapi élet a római császárok korában. Mindennapi történelem. Ford.: Aczél Ferenc. Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 192 old. ISBN 978 963 13 5766 0. Ára: 5990 Ft.

Simon Attila: Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában. Classica & Theoria 1, Ráció Kiadó, Budapest, 2010. 288 old. ISBN 978-963-9605-81-7. Ára: 2800 Ft.

Simon L. Zoltán: Árkádia kettős tükörben. T. Calpurnius Siculus eklogái. Apollo Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 188 old. ISBN 978 963 05 8695 5. Ára: 2890 Ft.

Szekeres Csilla: Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról. Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen, 2009. 239 old. ISBN 978-963-473-330-0.

Takács Levente (szerk.): Speculum. Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére. Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszék, Debrecen, 2009. 212 old. ISBN 978-963-473-265-5.

Tóth Endre: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Mráv Zsolt és Kriston Vízi József tanulmányaival. Dombóvári Városszépítő Egyesület, Helytörténeti sorozat 8. Dombóvár, 2009. 353 old. HU ISSN 1218-196X.

Török László: Between Two Worlds. The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500. Brill, Leiden – Boston, 2009. XIX + 651 old. 53 tábla. ISBN 978-90-04-17197-8. Ára 180 €

Vitruvius: Tíz könyv az építészetéről. Fordította Gulyás Dénes. Quintus Kiadó, Szeged, 2009. 262 old. ISBN 978 963 88494 2 7. Ára: 4500 Ft.
További információk: quintuskiado@gmail.com.

Zsidi Paula (szerk.): Aquincumi látványtár. Visual store at Aquincum. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2009. 232 old. ISBN 978-963-9340-73-2.

Kérjük kedves szerzőinket, hogy PhD téziséket elektronikus és nyomtatott változatban is küldjék el címünkre, az alábbi adatokat is feltüntetve:

- A doktori iskola pontos megnevezése
- A témavezető neve és egyetemi/kutatói beosztása
- A disszertáció angol nyelvű címe
- Ha a disszertáció különleges karaktereket is tartalmaz, kérjük, a fontokat is mellékeljék.

Bulletin of Ancient Studies

No. XXI.

Editor-in-chief: György Németh

Editor: Péter Forisek

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalist and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

<u>Aurea Aetas</u> (An interview with a prominent Hungarian classical scholar)	
Németh, György: Interview with Cornelia Isler-Kerényi	3

<u>New Generation</u> (The abridged versions of two PhD dissertations)	
Hasznos, Andrea: Graeco-coptica. Greek and Coptic Clause Patterns.	6
Mohay, Gergely: The Influence of Panaetius on Polybios	11
Kató, Péter: Ritual Dynamics and War in the Hellenistic Age	18
Németh, Attila: Epicurus on the Self.....	22
Dávid, Nóra Margaréta: The Thanatology of the Qumran Community in the Frame of the Ideological System and Practice of the Second Temple Period	24
Kiss, Péter: Historical and topographical questions concerning milestone erection in the province of Pannonia	29

<u>Conference</u>	
Németh, György: István Hahn Lecture	40
Németh, György: X ^e Table Ronde de l'Épigraphie Grecque et Latine.....	40

<u>Top Secret Publications</u>	41
--------------------------------------	----

T a r t a l o m

Aurea aetas

Beszélgetés Cornelia Isler-Kerényivel. Készítette: Németh György 3

Utánpótlás

Hasznos Andrea: A görög nyelv hatása a koptra. Görög nyelvi hatások
a kopt mellékmondatokban..... 6
Mohay Gergely: Panaitiosz hatása Polübiosz történetírására..... 11
Kató Péter: Rituáldinamika és háború a hellenisztikus korban..... 18
Németh Attila: Epikuros az énről 22
Dávid Nóra Margaréta: A qumráni közösség thanatológiája a második
Szentély korának eszmerendszerében és gyakorlatában ..24
Kiss Péter: A pannoniai mérföldkövek állításának történeti
és topográfiai kérdései 29

Konferencia

Németh György: István Hahn Lecture 40
Németh György: Xe Table Ronde de l'Épigraphie Grecque et Latine 40

Szigorúan titkos kiadványok 41